फडणीस काव्य

00197028

श्रीमत राज्यकार्यधुरंधर

बाळाजी जनार्दन ऊर्फ नाना फडणवीस

यांचें

कवितावद्ध चरित्र

अथवा

फडणीस काव्य.

कृष्णाजी पांडुरंग लिमये,

संस्कृत शिक्षक—न्यू इंग्लिश स्कूल—पुणे,

यांनीं रचिलें तें

गणेश नारायण जोशी

यांनीं सर्व हक्कांसह घेऊन

आपल्या विजय छापखान्यांत छापिलें.

ंके] किंमत ६ आणे. [१८२८

परीक्षणाकरितां ह्मणून आलीं होतीं. आलेल्या सर्व चरित्रांचें चांगलें परीक्षण होऊन, परीक्षक कमिटीनें पुणें न्यू स्कुलांतील संस्कृतशिक्षक रा. रा. कृष्णाजी पांडुरंग लिमये—जे 'राधारमण' या नांवानें कविमंडळांत प्रसिद्ध आहेत-यांचेंच काव्य सर्वानुमतें पसंत केलें व त्याप्रमाणें संस्थेकडून त्यांस बक्षिसही मिळालें. आलेल्या बावीस काव्यांमध्यें रा. लिमये ऊर्फ 'राधारमण' यांचेंच काव्य पसंत कां झालें, त्यांत इतरांपेक्षां विशेष असें काय आहे वगैरे साहजिक उद्भूत होणाऱ्या प्रश्नांचें उत्तर या ठिकाणीं देत बसण्यापेक्षां वाचकांसच तें एक वार अवश्य वाचण्याची नम्र विनंति करणेंच प्रस्तुत श्रेयस्कर व इष्ट आहे. किंबहुना—'राधारमण' हें नांवच वरील सारख्या पोकळ शंकांचें निरसन करण्यास पुरें आहे. काव्याची भाषा प्रौढ व अलंकारिक असून, काव्याचें ऐतिहासिकदृष्ट्या विवेचन किंवा मांडणी फारच नांवाजण्यासारखी आहे, यांत तिळप्राय शंका नाहीं. तसेंच उपमा देण्याचीही हातोटी मजेदार असून अनुकरणीय आहे. सारांश, एकवार तरी सदर्हू काव्य

प्रत्येक महाराष्ट्रीयानें अवश्य वाचावें अशी त्यांस माझी आग्रहपूर्वक विनंति आहे.

असो, या **फडणीस काव्याच्या** बक्षिसाची रक्कम तेल्हारा येथील श्रीमंत गृहस्थ रा. रा. गंगाधर गणेश जोशी यांनीं दिली असल्यामुळें संस्था त्यांची आभारी आहे. रा. जोशी यांनीं या पुढेंही प्रत्येक वर्षी संस्थे-मार्फत नेमल्या जाणाऱ्या पुस्तकांची बक्षिसाची रक्कम आनंदानें देण्याचें अभिवचन दिलें आहे, ही गोष्ट जशी त्यांस भूषणावह व अभिनंदनीय आहे तशीच ती संस्थे-लाही अत्यंत उत्तेजनपर अशी आहे.

तसेंच विजय छापखान्याचे मालक रा. रा. गणेश नारायण जोशी यांनीं फडणीस पुस्तक मालेचीं पुस्तकें छापून प्रसिद्ध करण्याचें आपले शिरावर घेऊन अनेक प्रकारची झीज व अडचणी सोसूनही आजपर्यंत तीन पुस्तकें चांगल्याप्रकारें छापून बाहेर काढिलीं याबद्दल त्यांचे पुन्हा पुन्हा कितीही आभार मानले तरी थोडेच होणार आहेत. त्यांनीं संस्थेवरील आपलें प्रेम असेंच कायम ठेवून आपला उदार आश्रय अप्रतिहत चालू ठेवावा, एवढीच त्यांस संस्थेमार्फत नम्र विनंति

आहे. व तसें करण्यास ईश्वर त्यांस सामर्थ्य देवो अशी त्याच्यापाशींहि अतिशय भक्तिपूर्वक प्रार्थना आहे.

विजय छापखान्याच्या मदतीच्या अभावीं, संस्थेच्या चालकांनां आपले विचार जागच्या जागी दाबून ठेवावे लागले असते, इतकेंच लिहिलें असतां त्याच्या मदतीची वाचकांनां पूर्ण कल्पना येईल.

संस्थेचें चवथें पुस्तक **नाना फडणविसांचें ऐतिहासिक गद्य नाटक** याचें हल्लीं वाचन परीक्षक कमिटीकडून सुरू आहे; पसंत झालेलें नाटक छापून प्रसिद्ध करण्यांत येईल.

येत्या(१९०७)सालाकरितां **नानांच्या ऐतिहासिक दंतकथा** हें पुस्तक बक्षिसाकरितां संस्थेनें नेमिलें आहे.

शेवटीं ज्या दयाघन प्रभूच्या कृपाप्रसादानें संस्थेचें काम सुरळीत व निर्विघ्नपणें चाललें आहे त्याची अत्यंत लीनतेनें करुणा भाकून ही प्रस्तावना पुरी करितों.

मुंबई,
आंग्र्याची वाडी,
फडणीस हॉल.
ता.२८जून १९०६.

आपला,
केशव बाळकृष्ण जोशी,
सेक्रेटरी-फडणीस स्मारक कमिटी.

फडणीस काव्य

सर्ग १ ला.

पूर्वजवर्णन.

गजाननाच्या पदपंकजातें
यच्चिंतनें सिद्धिस कार्य जातें ।
नमूनि, नानाफडणीसलीला
समर्पितों मी रसिकावलीला ॥ १ ॥

एकीकडे पश्चिम सागरानें
एकीकडे सह्यमहीधरानें ।
मर्यादित क्षेत्र विशाल आहे
लोकांत जें कोंकण नाम वाहे ॥ २ ॥

सोडोनियां सायक तीक्ष्ण रागें
समुद्र-सीमा हटवोनि मागें ।
क्षत्रान्वयारण्यदवानलानें
निर्मीयलें जें भृगुनंदनानें ॥ ३ ॥

स्वीकारुनी नित्य महाश्रमांना
समर्पुनी सार पदार्थ नाना ।
यत्क्षेत्रवासी जन जन्मभूस
जोपासिती मल्ल जसे तनूस ॥ ४ ॥

परी शिला-संघ-जडांतरा जी
कधीं स्वबाळांवरि हो न राजी ।
पोटापुरें अन्न तयां न देई
सापत्नमाता ह्मणवूनि घेई ॥ ५ ॥

कापोनि पूर्वीं रिपुकंठनाळ
निर्मूनियां रक्तनद्या विशाळ ।

जेथील शस्त्रें श्रम फार होतां
चित्रीं विसावा जणु घेति आतां ॥ ६ ॥

संहारुनी आयुध–काष्ठ–भारा
सिंचोनि दारिद्र्यमयांबुधारा ।
आंग्लप्रभूचा नय कृष्णरूप
जेथील शौर्याग्नि गिळी सुरूप ॥ ७ ॥

सह्याद्रिपासोनि समुद्र दूर
नेई किती तो भृगुपुत्र शूर ।
हें मोजण्याच्या जलशृंखलाच
जेथें नद्या वाहति रम्य साच ॥ ८ ॥

स्वीकारुनी अद्रिशिरीं निवास
जेथें वनश्री करिते विलास ।
वारे जिथें वाहुनि थंडगार
आत्मा जनांचा करितात गार ॥ ९ ॥

सदा विवादाकुल दायभेदा
न पावती जेथिल बंधु खेदा।
"आरंभ शूराः खलु" हा तयांस
गोष्टींत या दोष शिवे न खास ॥ १० ॥

शौर्यश्रुतीचे जणु कंठहार
न पावले यद्भट युद्धि हार।
भू-भूषणी-भूत सुरालयातें
गेले कृतांता जणु जिंकण्यातें ॥ ११ ॥

विद्या, कला, साहस, देशसेवा,
या सद्गुणांचा बहुमूल्य ठेवा।
जेथें जनांच्या वसतो सुखानें
हृत्संपुटीं मुद्रित मत्सरानें ॥ १२ ॥

बृहस्पतीच्या सम बुद्धिमत्ता
ही घेउनी केवळ मालमत्ता।

देशावरी जेथिल लोक जाती
देशोन्नतीचें ऋण फेडिताती ॥ १३ ॥
क्षेत्रांत त्या सुंदर भार्गवाचे
तीरावरी पश्चिम सागराचे ।
"वेळास" नामें श्रुत जी जगास
लाधे अशा अल्प पुरीस वास ॥ १४ ॥
राहे अधिष्ठूनि जुनाट कोट
बाजू तिची उत्तर "बाणकोट" ।
रक्षावया तन्नगरी-निधीतें
वाटे उभा कालभुजंग धीतें ॥ १५ ॥
"सावित्रिच्या" स्वादुरसा मुखास
समुद्र चुंबी शुभ त्या स्थळास ।
पाहे पुरी एक तटीं स्थिता ही
तो लाभ पारस्थ "हरेश्वरा"ही ॥ १६ ॥

सावित्रिच्या सुंदर संगमाची
विशेष शोभा चढवूं असाची ।
केला जणूं या पण दो स्थळांनीं
तदर्थ चाले श्रम दो दिशांनीं ॥ १७ ॥
काळें स्वयंभूत जगन्निवास
सेवी सदा सांब सुखें निवास ।
"हरेश्वर" स्थान ह्मणूनि साजे
तन्नाम सत्तीर्थगणीं विराजे ॥ १८ ॥
स्पर्धावशें कीं इतिहासपूर्व
"वेळास" हें तीर्थ घडे अपूर्व ।
विस्तारुनी विश्रुत "भानु"वंश
बृहस्पतीचा जणु शुद्ध अंश ॥ १९ ॥
त्या शुद्धवंशीं सुगृहीतनामा
आला "महादेव" नृसिंह् जन्मा ।

गृहस्थधर्मी रत जो सदार
कुलक्रमाचार करी उदार ॥ २० ॥
दैवें तया पुत्रचतुष्टयाची
मिळे जणू जोड महासुखाची ।
प्रत्यक्ष वाटे पुरुषार्थ मातें
आले स्वयें चालुनि तद्गृहातें ॥ २१ ॥
जेष्ठास "नारायण" नाम साजे
"हरी" दुजाचें अभिधान गाजे ।
तो "रामचंद्रा"भिध जो तृतीय
कनिष्ठ नामें "बळवंत" होय ॥ २२ ॥
विद्यापटू यौवनपुष्टगात्र
प्रपंच-भार-ग्रहणास पात्र ।
स्वपुत्र होतां सगळे पित्यानें
स्वर्लोकमार्गा धरिलें सुखानें ॥ २३ ॥

पुढें विभक्तस्थिति अग्रजास
रुचे त्यजी तो निज सोदरांस ।
एकत्र-वासोद्भव-सौख्य-लीला
सेवी सदा त्या अनुजत्रयीला ॥ २४ ॥
जातां असे वासर ये सुयोग
भानू-भटां जो जडवी सुयोग ।
भानूंस ज्यानें फडणीस केलें
भटां तसें मंत्रिपदासि नेलें ॥ २५ ॥
म्लेंच्छप्रभूचा कळतां कुहेतू
"बाळाजि" नामें भटवंशकेतू ।
श्रीवर्धनाहूनि करी प्रयाण
त्रिवर्ग भानूंप्रति ये सुजाण ॥ २६ ॥
त्याची मुखश्री सगळी गळाली
चिंता-चिताग्नींत गमे जळाली ।

गुप्तस्थळीं तो अनुजद्वयास
बोले प्रसंगोचित भाषणास ॥ २७ ॥

"कोपा चढोनी हबशी नृपाळ
मत्प्राणहानीस्तव सर्वकाळ ।
अनन्यचित्तें यमसा टपे हा
म्हणूनि ऱ्यां सोडियलें स्वगेहा ॥ २८ ॥

जिवंतची लोटुनि सागरांत
मद्बंधुला हा हबशी कृतांत ।
मारी महा निर्दय ठार, ऐसें
ऐकूनि मद्धैर्य गळे न कैसें? ॥ २९ ॥

मातें जरी म्लेंच्छ धरील नीच
होईल माझी गति सत्य तीच ।
येतां मनीं हा नुसता विचार
उठे शरीरीं मम रोमभार ॥ ३० ॥

भानू-भटांचा भुवनप्रसिद्ध
संबंध आहे जणु सृष्टिसिद्ध ।
त्याचे दुवे घट्ट करावयास
द्या संकटीं आश्रय या जनास ॥ २१ ॥

सांभाळ कीजे शरणांगताचा
किचा सदा हा तुमच्या कुळाचा ।
त्याची प्रचीती बघण्यास आजी
आलों, असा दाखविण्यास राजी ॥२२॥

या संकटांतूनि पडूनि पार
कसे बसे होउनि सह्यपार ।
हे पाय देशा शुभ लागतांच
आरंभ माझ्या उदयास साच ॥ २३ ॥

साहाय्यदानें तुमच्या सुसाध्य
होईल हा अर्थ जरी असाध्य ।

नौकाबलें दुस्तर सागरास
उल्लंघितां काय पडे प्रयास? ॥ ३४ ॥
"बोलें मनःसाक्ष वृथा न बोल
धी-विक्रमें विस्मित भूमिगोल ।
करीन, मी उच्चपदा चढेन
सदा प्रसादा तुमच्या स्मरेन ॥ ३५ ॥
देईल जी भाकर दैव मातें
मिळेल हो चौत तिचा तुह्मातें ।
ती अन्यथा गोड मला न लागे
संकल्प हा शुद्ध मनांत वागे" ॥ ३६ ॥
इत्यादि तो बोलुनि धीर बोल
न जाहले जे लवमात्र फोल ।
राहे उगा, भानु महाभिमान
तत्काल देती अभयप्रदान ॥ ३७ ॥

भानुत्रयीची परिस्फुनि वाचा
आत्मा सुखात्रे भट्टपुंगवाचा ।
वाङ्निश्चयाची जणु ती सुवाणी
उच्चस्थितीचा वरण्यास पाणी ॥ ३८ ॥

भानू तिघे रक्षणदक्ष बंधू
बाळाजि तो अद्भुत-बुद्धि-सिंधू ।
ते लागले सत्वर देशवाटे
भाग्योन्नतीला वरण्यास वाटे ॥ ३९ ॥

सह्याद्रिचा दुर्गम उंच घाट
मध्यें विराजे जणु अंत्रपाट ।
चढूनि ते तो "तिवरा" निघाले
सापूर्व तारा नगरीस आले ॥ ४० ॥

विलास-लीला-सरसी-मराळ
शाहू तिथें राज्य करी नृपाळ ।

वाची जणू तो भटभालदेशीं
"चढेल हा अद्भुत योग्यतेशी" ॥ ४१ ॥

कुशाग्रबुद्धी धृति दूरदृष्टि
विलोकुनी विक्रम सत्वपुष्टी ।
दे पेशवाई नृप त्यास राजी
चाले पुढें वंशपरंपरा जी ॥ ४२ ॥

त्या लाभतां दुर्लभ पेशवाई
भानूंस तो दे फडणीसशाई ।
येतां महात्मे उदया स्वदैव
पूर्वोपकारा स्मरती सदैव ॥ ४३ ॥

एकत्र संवर्धित एक मूळ
परस्परप्रीतिरसाढ्य मूळ ।
हे वृक्ष भानू-भट-वंश-रूप
विस्तारले होउनि एकरूप ॥ ४४ ॥

निश्चिंत हिंदूपदपादशाही
छायेस त्यांच्या वहुकाळ राही।
अद्यापिही गोड फळें तयांचीं
मुखें सदा तोषविती जनांचीं ॥ ४५ ॥
मूळींच कीं जो फडणीस झाला
'हरी' न भोगी चिर त्या पदाला।
होती पुरे जों नच चार मास
तों मृत्यु गांठी सहसा तयास ॥ ४६ ॥
त्याचे पदीं ये 'बळवंत' भानू
ज्या सत्वमेरू जग सर्व मानू।
जो प्राणमूल्यें मिरवी यशाचा
सौदा तसा स्वामिहितार्जनाचा ॥ ४७ ॥
त्याचा पुढें सोदर रामचंद्र
वंशव्रताला जपला वितंद्र।

एवं तिथे भानु समुन्नतीस
पावोनि गेले मग सद्गतीस ॥ ४८ ॥

न पुत्र झाला हरिपंत यातें
एकेक लाभे अनुजद्वयातें ।
"जनार्दना"ख्य प्रतिमा सुताची
कीर्तीच शोभे बळवंत याची ॥ ४९ ॥

येतां कुळाचा अधिकार हाता
तो मेंथळे-निर्मळ-वंश-जाता ।
वीरस्वसा जोडुनि धर्मजाया
लागे स्वसंसारपथ क्रमाया ॥ ५० ॥

स्पर्धा स्वरूपीं करिजे परींनीं
स्वनाथसेवाचरणीं सतींनीं ।
जिची सदा वल्गुवचीं पिकांहीं
ती "रुक्मिणी" नाम धरी विवाहीं ॥५१॥

असो नसो वा गुणयोग तीतें
स्त्री धन्य ती पूज्य असे महीनें ।
सन्मान्य कीं नायक या कृतीचा
"आई" पदें भूषवि देह जीचा ॥ ५२ ॥
शरन्निशा जेंवि शशांकसंगें
कीं पुष्पवल्ली मधुमुप्रसंगें ।
ती रुक्मिणी तेंवि विशेष साजे
तारुण्य विस्तार यदा विराजे ॥ ५३ ॥
अपार शृंगार सुखामृताचा
तिच्या समग्रावयवांत माचा ।
ठेवाच तारुण्य-सुयोग ठेवी
यथेच्छ त्या तत्पति धन्य सेवी ॥ ५४ ॥
पति प्रिया हीं नवयौवनाचीं
आस्वादितां गोड फळें तयांचीं ।

परस्परावेशित बाह्य अंगें
जशीं तशीं जाहलिं अंतरंगें ॥ ५५ ॥
हृद्युग्मसंघट्टनचूर्ण पार
करी गमे ऐहिक दुःखभार ।
असे सुखानें करितां विलास
वाटे तयां स्वर्गचि भू-निवास ॥ ५६ ॥
झाले विलासश्रम या द्वयास
लाभो तयाचें फळ योग्य त्यास ।
दिनकर्म हें विधिच्या मनांत
आलें क्रमानें पसरे जनांत ॥ ५७ ॥
विमल निजपतीचा वंश विस्तारण्यास
परम मधुर " आई " या पदा पावण्यास ।
प्रथम धरितसे ती रुक्मिणी गर्भ पोटीं
ह्मणुनि जणु तिचा तो हर्ष मावे न पोटीं ॥ ५८ ॥

सर्ग २ रा.

जन्म, बाल्य व तारुण्यवर्णन.

अपत्यबीजांकुरवृद्धिचे मळे
प्रसूतिपुष्पप्रदवल्लिचे कळे ।
सुखाऽसुखाचे समकाळ सोहळे
दिनक्रमें लागति तीस डोहळे ॥ १ ॥

उठे सदा दुःसह शूल मस्तकीं
क्षुधा तिची तो बसवी समस्त कीं ।
अळें बळें अल्पचि अन्न घे जरी
न वांतिनें तें उदरीं टिके तरी ॥ २ ॥

" कृशोदरी " या सुविशेषणास ती
चिरोपयुक्ता जणु दे रजा सती ।

क्रमें तिच्या कीं गुरुभाव कुक्षिला
कृशत्व आलें इतरांगयष्टिला ॥ ३ ॥
जिवांत ये जीव तिच्या खरोखरी
गळे तिचा जीव परी परोपरी ।
तिला सदाही प्रिय जीं विभूषणें
त्यजी तयां देउनि थोर दूषणें ॥ ४ ॥
विशेष पूर्वी रमणीय जी निकी
प्रभा पडे ती वदनेंदुची फिकी ।
न चित्र हें भानुचि बाळ पातला
नभस्तलातुल्य तिच्या सुकुक्षिला ॥ ५ ॥
स्वबुद्धितेजें रिपुच्या मुखीं धुळी
भरील, तद्बुद्धि करील हा खुळी ।
स्वपुत्र, हें कीं सुचवावयासि ती
पिशापरी मृद्रस होय चाखिती ॥ ६ ॥

कधीं मनीषा कटुभक्षणीं धरी
कधीं तसे गोड पदार्थ आदरी ।
कधीं रुचे आम्ल कधीं दुजे रस
धरी दुजेही अभिलाष राजस ॥ ७ ॥

अनेक या दोहदकालकामना
शुभाननेच्या प्रिय फार ज्या मना ।
समस्तही त्या पुरवी तिचा पती
न कां तिला दोहद गोड वाटती ॥ ८ ॥

क्रमें वरी दोहद-दुःख-मुक्ति ती
पुढील गर्भस्थिति होय भोगिती ।
तदंगवल्ली निजपुष्टि पालवी
क्रमें क्रमें रम्य पुन्हा विराजवी ॥ ९ ॥

निजोन्नतीचा बहु गर्व वाहिला
पृथूदरें तो अजि सर्व हारिला ।

विलासिनीचें कुचयुग्म लाजलें
ह्मणूनि कीं कृष्णमुखत्व पावलें ॥ १० ॥
" सुपुत्र येवो उदरा तुझ्या गुणी"
भरूनी ओटी ललना असें कुणी ।
वदे तदा दाखवि कोप ती वरी
अपार आनंद मनीं धरी परी ॥ ११ ॥
दिनक्रमें सर्वहि गर्भदेवता
स्वकीय घेती परिपूर्ण रूपता ।
प्रसूतिचा संनिध काळ पातला
तदंगिचा गौरव फार वाढला ॥ १२ ॥
उठे सदा टेकुनि हात मेदिनी
सुमंद चाले गजराजगामिनी ।
मुखावरी शांत गभीर पावन
प्रभा पडे विस्मय-बद्ध-लोचन ॥ १३ ॥

क्रमीतसे दुश्वर गर्भ मार्ग ती
पुरे नऊ मास अहर्निशीं सती ।
श्लथांगयष्टी बहु कष्ट पावली
क्षणक्षणा विश्रम इच्छुं लागली ॥ १४ ॥

उदार सर्वश्रुत भानुच्या घरीं
जगत्प्रभुप्रेषित ये कुणीतरी ।
ह्मणूनि आनंद तिथें प्रवर्तला
तदाऽदराचा बहु थाट चालला ॥ १५ ॥

अरिष्ट निर्वात सुशांत सुंदर
तिथें सुशय्या विलसे मनोहर ।
दुजें प्रसंगोचित वस्तुजात तें
तदागमाची जणु वाट पाहतें ॥ १६ ॥

अनेक दासी निजकार्यतत्परा
प्रसूतिकार्यी पटु सूतिकावरा ।

तसा कुळाचा गुरु तो महामती
समस्त तत्स्वागतसिद्ध रावती ॥ १७ ॥
हुताशनांगांगधरामितीं शकीं
जया जनीं "दुर्मति" होय नाम कीं
क्रमें क्रमें कृष्ण चतुर्थिचा दिन
सुमाघमासीं प्रगटे सुपावन ॥ १८ ॥
विशेष शोभे शुभ शुक्रवार तो
शशांक जेव्हां उदयास पावतो ।
प्रसन्न चित्तें गजवक्त्रमूर्तिला
नमूनि भक्तीं उपवास सोडिला ॥ १९ ॥
निशा निजार्धा बहुतेक पावली
तुलास्थिती रात्रिपतीस लाधली ।
बृहस्पती कर्कनिवास आदरी
शनी तसा सिंहसमाश्रया वरी ॥ २० ॥

रवी कवी मंगळ सौम्य यांजला
प्रवेश कुंभीं समकाळ लाधला ।
द्वितीय राशींत विलास राहुला
घडे तसा वृश्चिकयोग केतुला ॥ २१ ॥
अशा सुयोगीं शुभदैवशालिनी
जनार्दनाची प्रिय ती नितंबिनी ।
सुपुत्र सौख्यें प्रसवे स्वकुक्षिचा
सुपुंज कीं मूर्तचि वंशकीर्तिचा ॥ २२ ॥
निघे जगीं या पहिला सुखांतुनी
स्वबालकाच्या ध्वनि त्यास ऐकुनी ।
उचंबळे जो मनिं हर्ष आइच्या
पलीकडे तो कविशब्दशक्तिच्या ॥ २३ ॥
सुनाद कर्णीं सनयांतुनी पडे
दणाणले दुंदुभितुल्य चौघडे ।

धडाडली तोफ थरारली मही
स्फुटे ज्वलत्सुंदर दारुकामही ॥ २४ ॥
निधान येतां सुतरूप हें घरा
सुखार्णवीं मग्न अपार शर्करा ।
पिता सवें शाहुपुरींत वाटवी
धनप्रदानें द्विजसंघ तोषवी ॥ २५ ॥
प्रसूपित्याचे वदनीं तदा महे
प्रसादलक्ष्मी विलसे न चित्र हें ।
समस्त ती सृष्टि सुखास शोभवी
अपूर्व कांहीं शुभलाभ सूचवी ॥ २६ ॥
नवीन भानू उगवे धरातळीं
यथार्थ हें का बघण्या ख-मंडळीं ।
दिसे जणू आधिंच भानु, नातरी
कशी निशा ती सरती क्षणा परी ॥२७॥

पुढील दाशाहिक सर्व जे विधी
विशेष थाटें घडले यथाविधी ।
सुतासि " बाळाजि " सुनाम लाभलें
दिनक्रमें तें परिपूर्ण लोपलें ॥ २८ ॥

जनांत "नाना फडणीस" त्याजला
यथार्थ नामांतरलाभ जाहला ।
मराठि राज्यापहृतीस जागती
तयांस"ना"ना"वद्वीच यन्मती॥ २९ ॥

फुटे क्रमें तद्रसना-लतेवरी
पदोक्तिची कोमल रम्य मंजरी ।
तदीय लाभें जननी पिता किती
स्वकीय कर्णां कृतकृत्य मानिती ॥ ३० ॥

जिथें जिथें पुत्र गृहोदरीं पळे
तिथें तिथें दृष्टि तयांचिही वळे ।

तदीय जी जी कृति चार वत्सर
गमे बहू ती पितरां मनोहर ॥ ३१ ॥
पुन्हा पुन्हा मोहिम शत्रुच्या वरी
निघे तदा जाय पिता बरोबरी ।
ह्मणूनि माता सुतशिक्षणार्थ ती
बहू करी यत्न परी न चालती ॥ ३२ ॥
कथा तिची काय? वदेन मी तदा
वसेल ती येउनि माझिया पदा ।
द्विजासि मुंजीविण वा न ती बरी
ह्मणूनि विद्या सुत तो न आदरी ॥३३॥
कथापुराणश्रवणीं सदा रमे
सुभक्तलीलामृत इष्ट त्या गमे ।
करूनि मूर्ती लघु तो मुरारिच्या
पुजी, धरी वृत्ति तदीय भक्तिच्या॥३४॥

पुढें तयाचा व्रतबंध जाहला
सदाशिवें शिक्षणमार्ग दाविला ।
अतुल्य त्याच्या मतिचें दिसे बळ
निमित्त होती गुरुराज केवळ ॥ ३५ ॥

द्विजास विद्या उचिता समस्त त्या
तदीय जिव्हेवरि होति नाचत्या ।
गुणावली क्षत्रकुलोचिता तशी
स्फुरे तदंगीं न विशेष, अल्पशी ॥ ३६ ॥

न हो पुरें जों दशवर्ष त्याजला
विवाह त्याचा विधिपूर्व जाहला ।
प्रसिद्ध "गद्रे" कुलजा सुरूपिणी
वधू मिळे त्या सहधर्मचारिणी ॥ ३७ ॥

पुढें सपत्नी घडणार कीं तिला
जगीं यशःश्री जन बोलती जिला ।

वितुष्ट वा तुष्ट कळे न तीवरी
वधू "यशोदा" छलनाम ती वरी ॥३८॥

विवाह हा होउनि पांच वत्सर
पुरे न होती तंव काळ दुर्धर ।
जनार्दना नेउनि आपुल्या घरीं
कुटुंब लोटी गुरु-शोक-सागरीं ॥ ३९ ॥

अगस्त्यसा दुःसह शोकसागरा
गिळूनि नाना सकळांसि आसरा ।
घडे, जरी केवळ बाळ तो तदा
वशंवदा बुद्धिबळासि आपदा ॥ ४० ॥

क्रमें मनीषोत्कटकुक्षिजीवन
विशुष्क संसार-तडाग-जीवन ।
सुसार शृंगार-शरीर-जीवन
विभूषवी तच्चनुभांग यौवन ॥ ४१ ॥

तदीय विस्तीर्ण ललाटपट्टिका
दिसे प्रधीची प्रियश्रास वेदिका ।
विचार–वार्पीजळ तेथ खेळतें
ह्मणूनि नेत्रद्वय पाणिदार ते ॥ ४२ ॥
परेंगितज्ञानजलप्रणाळिका
बहू धरी उन्नत भात्र नासिका ।
वदे जणूं "हा नर होइना कसा
समस्त नीतिज्ञ जनांत नाकसा" ॥ ४३ ॥
स्वदेशकार्यी मनिं गूढ योजना
त्वरावशें त्या न शिवोत आनना ।
ह्मणूनि दैवें जणु कंठ त्याजला
यथाप्रमाणाहुनि दीर्घ लाभला ॥ ४४ ॥
गुणावळीचा निधि वाढता वसे
ह्मणूनि वक्षःस्थळ रुंद होतसे ।

भुजच्छलें नित्य समीप नांदती
भुजंग तद्रक्षणिं योजुनी मती ॥ ४५ ॥
खचूनि जारी नच संकटीं लव
कटीस लाधे दृढभाव यास्तव ।
तळीं मिळावें स्थळ शत्रुच्या कुळा
ह्मणूनि पादोदरतुल्य वर्तुळा ॥ ४६ ॥
दुजा शरीरावयवांसही नवी
विभूषवी यौवन काळची छवी ।
तदंग सामर्थ्य परी पडे उणें
भरूनि येतें मतिच्या महागुणें ॥ ४७ ॥
नवीन तारुण्य अपूर्व ती मती
गभीर मुद्रा रमणीय वाक्सती ।
बघूनि संतुष्ट तृतीय पेशवे
तयांसि नाना सुततुल्य मानवे ॥ ४८ ॥

समस्त वस्त्रें इतमाम् संपदा
समर्पुनी ते फडणीस या पदा ।
तयांसि नेती, जणु तो बृहस्पती
न पेशवे कां मग इंद्र वाटती ॥ ४९ ॥

सर्वें निघे मोहिम हैदरावरी
प्रयाण नाना करिती बरोबरी ।
जयासवें पुण्यपुरीस पातले
त्रिवर्ष विश्रांतिसुखासि पावले ॥ ५० ॥

तों सर्व पुण्यनगरी खवळोनि गेली
वीर्यप्रभा तदुदरीं अतुला उदेली ।
'मी' 'मी' असें ह्मणत ते भट सिद्ध झाले
युद्धार्थ पानपतच्या तुमुला निघाले ॥५१॥

सर्ग ३ रा.

पानपतयुद्धवर्णन.

वाग्देवते ऊठ न अश्रु गाळीं
आलें चुकें हें न तुझ्या कपाळीं ।
लाखों बळी जो तव पूर्वजांचे
संग्राम घे तो वद साखाचे ॥ १ ॥
सोळा पुढें ब्यायशि अंक वास
सेवी अशा ये शकिं पौष मास ।
जो आठवा तद्दिन तो न खास
मृत्यूच वाटे उघडी मुखास ॥ २ ॥
हो जें यमाचें नरयज्ञथाट
रणांगणीं पानपतीं अफाट ।

सेना मराठी परकीय येती
परस्परां संमुख ठाण घेती ॥ ३ ॥
सदाशिवाधिष्ठित एक साजे
स्वामी दुजीचा अबदालि गाजे ।
हे दोन सेनापति सिद्ध झाले
त्यांच्या करींचें रणसूत्र हाले ॥ ४ ॥
प्रचंड झाला रणवाद्यघोष
हाले धरित्री घुमला खकोष ।
वीरांगसुप्ता झणिं शौर्य देवी
ऐकूनि त्यातें प्रतिरोध सेवी ॥ ५ ॥
रांगा रणा उद्यत सैनिकांच्या
लाटाच कीं विक्रमसागराच्या ।
सिंहध्वनीनें करुनी सलामी
आरंभिती तुंबळ युद्ध नामी ॥ ६ ॥

खिंकाळती वीर्यवशें तुरंग
चीत्कारती कुंजर युद्धिं दंग ।
हुंकारती वीर रणोत्सवानें
नादावती सर्व दिगंत त्यानें ॥ ७ ॥
बीभत्स हिंसा यम खाटिकाची
झाली सुरू ती वधवे न साची ।
म्हणूनि वाटे रवि दृष्टिआड
ओढी धुळीचा पट फार जाड ॥ ८ ॥
युद्धांगणीं तोफ चदा दणाणे
कर्णस्थ देवी त्यजिती स्वठाणें ।
संतप्त गोळे जणु लाल रांगे
संहारकर्मीं वळती न मागें ॥ ९ ॥
गर्भाशयाशस्तुनि बंदुकांच्या
सीत्कारशब्दें गुलिका शिशाच्या ।

निघूनि जाती सुजवें अलक्ष्य
न भेदण्याला चुकती स्वलक्ष्य ॥ १० ॥

सणाणती बाण रणीं अपार
खणाणती खड्ग सुतीक्ष्ण धार ।
चकाकती पट्टिश भोंवताले
भरारती भास्कुर तेंवि भाले ॥ ११ ॥

जशी झरारा झड पावसाची
तशीच शस्त्रास्त्रसमुच्चयाची ।
रणांगणा वृष्टि अखंड झाणी
सुटे परी मृत्युमुखासि पाणी ॥ १२ ॥

कायेन वाचा मनसा तसाच
दोन्ही दळांचा व्यवसाय साच ।
चाले जयश्री-परितोषणार्थ
त्यां तो गमे एकचि उत्तमार्थ ॥ १३ ॥

जीं कंठनाळां व्यतिरिक्त झालीं
घर्मे नव्हे वीररसेंचि न्हालीं ।
असंख्य त्या वीरशिरोंऽबुजांनीं
वाटे जयश्री पुजिली तयांनीं ॥ १४ ॥

सर्वत्र वाहे समरांगणांत
खळा खळा लाल दिसे नितांत ।
पाहोनि तो रक्तरसातिरेक
वाटे तिचा होत महाभिषेक ॥ १५ ॥

युद्धांगणीं गंध विचित्र फांके
दोन्ही चमूंचे भटसिंह बांके ।
ओवाळिती धूप अनेक भावें
तिच्या पुढें कीं मनिं हेंच यावें ॥ १६ ॥

शस्त्रांस शस्त्रें घडतां प्रहार
जो संभवे अग्नि पवित्र फार ।

तेणें तिचा भासतसे मनाला
पंचारतीचा जणु थाट झाला ॥ १७ ॥

लक्षूनि युद्धस्थळ पूज्य तीर्थ
तिथें तनू ठेउनि जे कृतार्थ ।
झाले तयांच्या पडल्या सुराशी
तिच्या निवेद्या जणु सोय खाशी ॥१८॥

प्रचंडनादें भट गर्जताती
तिचा जणू ते स्तुतिपाठ गाती ।
मनीं तिचा ध्यास तयांस लागे
तद्रूपची होउनि वृत्ति वागे ॥ १९ ॥

संग्राम ऐसा घनघोर चाले
कोणी न कोणा लव हार आले ।
आर्यांकडे ना यवनांकडे ना
कोठें जयाचा कल तें कळेना ॥ २० ॥

साहे न हा त्यां अतुलोपमर्द
ह्मणूनि कीं आर्य जवान मर्द ।
सर्सावले चावुनि दांतओंठ
कीं फोडण्या तो रिपु-सैन्य-कोट ॥ २१ ॥

झपाझपा हात उठे तयांचा
सपासपा हाणिति वार साचा ।
चराचरा कापिति कंठनाळ
तटातटा तोडिति सैन्यजाळ ॥ २२ ॥

जो जो कुणी वीर कुठें कसाही
युद्धार्थ त्यां संमुख सिद्ध राही ।
तो तो यमाच्या गृहिं नीट जावा
तद्देह विच्छिन्न रणीं पडावा ॥ २३ ॥

"अल्ला खुदा क्या गति हो हमारी"
तुंबा अशी म्लेंच्छसमूह मारी ।

पाणी मुखींचें उतरोनि जाई
मागें हटे धीर सुटे अगाई ! ॥ २४ ॥

मराठि यांनीं बहु शर्थ केली
ती पाहण्या वृत्ति घडे भुकेली ।
ह्मणूनि वाटे स्थिर सूर्य राहे
खमध्यभागीं रण चित्र पाहे ॥ २५ ॥

संतोषली पाहुनि युद्धरीती
माळा जयश्री करिं घेउनी ती ।
आर्यांसि आली वरण्यास रागें
हा! हा ! कशी ती परि जाय मागें॥२६॥

देखे रणीं भारत-वीर-पत्नी
माझ्या पुढें होतिल या सपत्नी ।
या कारणें कीं खवळोनि रागें
जाइ जयश्री परतोनि मागें ॥ २७ ॥

गर्वे बहू ताटुनि वीर आर्य
गेले अवज्ञा दिसते अहार्य ।
शंका तिच्या ही मनिं कीं उदेली
वाटे जयश्री परतोनि गेली ॥ २८ ॥

आर्यां अविंधांपरि डामडौल
जुना नसे तो उसनाच फोल ।
रुचे न हा कीं वरकांति थाट
आर्यांकडे ती फिरवी स्वपाठ ॥ २९ ॥

हे झुंजले सोडुनि पूर्वरीती
मार्गांत आली तिज ही प्रचीती ।
न भ्रष्ट हे योग्य वरावयास
ह्मणूनि कां ती फिरवी मुखास ॥ ३० ॥

साम्यासि ज्याच्या अभिमन्यु साजे
विश्वास जो बाळ रणीं विराजे ।

तो पाठिराखा मृत लाभतांच
गेली त्वरें ती निघुनीच साच ॥ ३१ ॥
पर्जन्यतोयें सुकल्या तलावा
जसा पुन्हा जीवनलाभ व्हावा ।
तसा इराणी-दळभार शेष
नव्या बळें धीर धरी विशेष ॥ ३२ ॥
कृतांतसा भेसुर आरडोनी
हिंदूंवरी तो पडला तुटोनी ।
विश्वास जातां क्षणिं अर्ध मेले
ते दीन चित्तीं चरकूनि गेले ॥ ३३ ॥
अविंध ते निर्दय जे स्वभावें
आरंभिती कत्तल एकभावें ।
आला मराठ्यां मुखिं घालण्यास
कल्पांतिचा काळचि मूर्त खास ॥ ३४ ॥

करा करा चावुनि ओंठ दांत
सटा सटा हाणिती शस्त्रघात ।
धडा धडा धांवति धृष्ट जेथें
पटा पटा पाडिति आर्य तेथें ॥ ३५ ॥

कटा कटा काढुनि कंठबंध
थया थया नाचविती कबंध ।
छटा छटा छाटुनि हिंदुद्वाग
भरा भरा याजिति युद्धयाग ॥ ३६ ॥

धनुष्य पट्टा समशेर भाला
बंदूक इत्यादि रणायुधाला ।
घेऊनि जो वीर रणार्थ आला
कृतांत दे पाहुणचार त्याला ॥ ३७ ॥

गजाश्रया वा तुरगाश्रया वा
जोडूनि जो आर्य रणार्थ यावा ।

तो अध्वखेदप्रशमार्थ वाटे
लागे स्वयानासह मृत्युवाटे ॥ ३८ ॥

तरंगती वीरशिरें असंख्य
नभीं पहाया जणु घोर संख्य ।
असंख्य हस्तें रणरंग देवी
भासे मना कंदुककेलि सेवी ॥ ३९ ॥

छाया वरी हिंस्र विहंगराय
करी निजांकीं शिर भूमिमाय ।
असे रणश्रांत कितीक वीर
अखंड निद्रा निजती सुधीर ॥ ४० ॥

महातरूंचा गण टोळधाड
येतां जसा जर्जर हो उजाड ।
तसा मराठी दळभार झाला
अविंधसेना मथितां तयाला ॥ ४१ ॥

चारी दिशां वाहुनि अब्धि भेट
देतां जसें लोपत जाय बेट।
तसें मराठी बळ शीघ्र आटे
जेव्हां सभोंतीं परसैन्य दाटे ॥ ४२ ॥

जसा धराकंपमहाप्रहार
विध्वंसितो रम्य पुरी उदार।
त्या आर्यसेनेस तसा परांचा
हल्ला महादुर्धर होय साचा ॥ ४३ ॥

युद्धार्थ लक्षावधि सैन्य आलें
भूयिष्ठ त्यांतील अहा! निमालें।
सदाशिवाच्या निधड्या मनास
शिवे न चिंता अणुमात्र त्यास ॥ ४४ ॥

कृतांत घे ऐकुनि जीस धाक
क्रोधें अशी फोडुनि दीर्घ हाक।

निर्वाणिचें युद्ध करावयाला
तो सूर्यपुत्रासम सिद्ध झाला ॥ ४५ ॥

दावी प्रतापी भट तो अपूर्व
रणीं चमत्कार अभूतपूर्व ।
शत्रूंसही कौतुक पाहुनी तें
वाटे, मुखीं घालिति अंगुलीतें ॥ ४६ ॥

क्षणक्षणक्षीणसहायभार
तो शोच्य पूज्य स्पृहणीय फार ।
दिसे रणीं संनिहितास्तकाळ
रवी जसा क्षीणमयूखजाळ ॥ ४७ ॥

कुडींतुनी जीव जसा निघावा
गेला कसा कोठ न तो कळावा ।
तसा त्यजोनी स्वचमूशरीर
तो जाहला क्षिप्र अदृश्य वीर ॥ ४८ ॥

" माझ्यावरी कां रुसलीस आजी "
" म्लेंच्छांवरी कां दिसतेस राजी । "
असें जयश्रीस पुसावया तो
जणो तिच्या मागुनि गुप्त जातो ॥४९॥

उच्छेद हा निस्तुल युद्धकाळीं
माझ्या असे का लिहिला कपाळीं ।
विचारण्या हें चतुराननास
सदेह गेला जणु तद्गृहास ॥ ५० ॥

सदाशिवाला अशिवागमाचा
होतां असा स्पर्श अगम्य साचा ।
जी हीन दीन स्थिति तद्बळास
आली, न ती गोचर वाग्बळास ॥ ५१ ॥

गेलें जयाचें शिखरासि दैन्य
तें शीघ्र काढी पळ शेष सैन्य ।

करी इराणीदळ पाठलाग
तदा उणे त्या दशदिग्विभाग ॥ ५२ ॥

सदाशिवा संन्निध नित्य ठाण
त्याच्यासवें आपणही प्रयाण ।
करूनि लोकीं कृतकृत्य व्हावें
नाना रणीं धांवति याच भावें ॥ ५३ ॥

तों आर्यभूचें शुभ दैव वाटे
आलें तयांच्या जणु आड वाटे ।
ह्मणूनि कीं वृत्ति फिरे तयांची
सुचे तयां बुद्धि पळावयाची ॥ ५४ ॥

शस्त्रास्त्रवस्त्रां त्यजुनी स्वयाना
कौपीनधारी पळतात नाना ।
पराभवातें निज पक्ष पावे
वैराग्य जाणो हृदयीं ठसावे ॥ ५५ ॥

तुरंग तो जन्मुनि धन्य झाला
कृतार्थ मानू जग त्या पटांला ।
रणायुधें तीं कृतकृत्य खास
नानार्थ जीं नाशविती स्वतास ॥ ५६ ॥

ज्या दृष्टिपातें मुचकुंद मारी
मागूनि तो दैत्य पुढें मुरारी ।
धांवे तसा म्लेंच्छसमूह मागें
त्या भानुसिंहा धरण्यासि रागें ॥ ५७ ॥

कीं दुष्ट भस्मासुर शंकरास
धांवे जसा शीघ्र धरावयास ।
तसा इराणी-भट-संघ धांवे
नानांवरी, तन्मन भीति पावे ॥ ५८ ॥

बुभुक्षितां पंक्ति जशी वृकांची
धांवे स्वभक्ष्यग्रहणार्थ साची ।

वीरावली क्रूर तशी इराणी
धांवे धरी तद्ग्रहणी शिराणी ॥ ५९ ॥
या भानुची कष्टमयी अवस्था
न पाहवे भानुस त्या दिवस्था ।
ह्मणूनि कीं तो निज दृष्टिआड
घे अस्तकालात्मक वस्त्र जाड ॥ ६० ॥
अश्वावरी बैसुनि ते महारी
नाना जवें धांवति पादचारी ।
प्रतिक्षणीं अंतर सूक्ष्मरूप
होई चढे शत्रुगणा हुरूप ॥ ६१ ॥
“ गांठो अबी दुस्मन, सीर काटो ”
हे शब्द जे ऐकुनि ऊर फाटो ।
उच्चारुनी ते भिडले समीप
कांपे भयें भानुकुलप्रदीप ॥ ६२ ॥

जगत्प्रभूच्या स्मरुनी पदांतें
नाना तृणीं लोटिति आपणातें ।
मातेपरी त्या नरपुंगवास
तृणस्थळी दे उदरीं निवास ॥ ६३ ॥

तें शोधितां उज्वल भानुरत्न
होती रिपूंचे विफल प्रयत्न ।
तारावया देवचि सिद्ध ज्यास
मारावया कोण समर्थ त्यास ? ॥ ६४ ॥

जगत्प्रभूची करुणार्द्रदृष्टी
ही संगती घेउनि मेघवृष्टी ।
उल्लंघितां शत्रुदवानलास
बाधा न हो भानुकुलोत्तमास ॥ ६५ ॥

पुढें घडे दक्षिणदिक्प्रवास
भानूस होती प्रचुर प्रयास ।

अध्वश्रमें तज्जठराग्नि पेटे
परी न त्या आहुति योग्य भेटे ॥ ६६ ॥
तृषोपशांतीस मिळे न तोय
शीतातपक्लेश विशेष होय ।
धरातळीं टाकुनि अंगयष्टी
नाना निशा कंठिति फार कष्टी ॥ ६७ ॥
असे प्रयासें जिनगीस येती
नाना तिथें विश्रम सौख्य घेती ।
दैवें तिथें तद्रमणी यशोदा
आली प्रियादर्शननष्टमोदा ॥ ६८ ॥
झाली तिथें भेट परस्परांची
जी वाढ तोडी विपदंकुराची ।
माता मृता ऐकुनि अश्रुवृष्टी
घडे तयां दे भरपूर पुष्टी ॥ ६९ ॥

वाणे मनीं दुःसह मातृशोक
वाटे नको ऐहिक शुष्क शोक ।
वाटे तयां तीर्थपुरीस जावें
सदा तिथें सांबशिवा भजावें ॥ ७० ॥

ओतीयलें जें हितचिंतकांनीं
अमोघ बोधामृत गोड कांनीं ।
शोकाग्नि तेणें मनिंचा निवाला
सस्त्रीक नाना फिरती गृहाला ॥ ७१ ॥

रेवा नदीचें शुभ पुण्य पात्र
तरूनि नाना बहु पुण्यपात्र ।
होती फलप्राप्तिच कीं तयाची
भेटी घडे नंतर पेशव्यांची ॥ ७२ ॥

रणांगणींचा अशुभेतिहास
नाना स्वयें वर्णिति पेशव्यांस ।

प्रत्येक तच्छब्द अहीच खासा
घेई तयांच्या हृदयास डासा ॥ ७३ ॥

नाना पुढें सेविति सौख्यवास
गोदातटीं पावन जो जगास ।
तेथें विषाद व्रण तन्मनाचा
धरी क्रमें मार्ग विरोपणाचा ॥ ७४ ॥

तों नानांच्या श्रवणविषयीं तप्ततैलासमान
"श्रीमंतांची प्रकृति विघडे" हें पडे वर्तमान ।
त्यांचे पाय त्वरित बघण्या वृत्ति झाली भुकेली
प्रस्थानाची ह्मणुनि सहसा सिद्धता सर्व केली
॥ ७५ ॥

सर्ग ४ था.

नानासाहेब पेशव्यांच्या मृत्यूबद्दल नानाफडणीस यांचा शोक.

प्रभुच्या पदपंकजाप्रती
बघण्या उत्सुक फार हो मती ।
म्हणुनी करितों त्वरा अती
क्रमितां मार्ग धरानृहस्पती ॥ १ ॥

शकुन प्रतिकूल सारखे
पुढच्या दुःस्थितिचे सदासखे ।
घडती पथिं नेत्रगोचर
दचके भानुकुळीं धुरंधर ॥ २ ॥

कळुनी जणु भावि दुस्तर
भय, नेत्रांबुज दक्षिणेतर ।
सहसा स्फुरणस्थिती वरी
भुज डावा अनुवाद त्या करी ॥ ३ ॥

कटु कर्कश काक आरडे
दिवसा भेसुर भालु ओरडे ।
रविला परिवेष कोंडितो
भुजगातें नकुलेंद्र खंडितो ॥ ४ ॥

भिडली हृदयासि काळजी
सुखनिद्रानुभवासि काळ जी ।
क्षण नीज जरी तया वरी
निजला स्वप्न अनिष्ट संहरी ॥ ५ ॥

पथ अर्ध सचिंत संपवी
द्रुत तो भानु-कुलांवरीं रवी ।

कवळी तंव त्या भटेंदुची
मृतिवार्ता रसनाच राहुची ॥ ६ ॥

स्वमुखीं विषसंचया धरी
भुजगीची जणु ती सहोदरी ।
डसली हृदयासि वातमी
फडणीसां जडली महातमी ॥ ७ ॥

तनु शून्य गृहादि शून्य हो
क्षिति त्या शून्य दिगंत शून्य हो ।
नभ शून्य समस्त शून्य हो
मन शून्या जणु विश्व शुण्य हो ॥८॥

बुडुनी उदकांतयीं वरी
जन येई फडणीस त्यापरी ।
तरुनी परिमोह–दुःस्थिती
सुखदुःखप्रद बोध सेविती ॥ ९ ॥

हृदया स्थिति शोक पावकीं
चढ आला करुणारसासि कीं ।
अति गद्गदतद्ध्वनी गमे
उमटे भानुविलापवाक्क्रमें ॥ १० ॥

" फिरलें परिपूर्ण दैव तें
अजि झालीं बहु रुष्ट दैवतें ।
ह्मणुनी घडली अशी गती
मज अंतीं प्रभुची विसंगती ॥ ११ ॥

हतदैव अगण्य पातकीं
गतजन्मीं रतलों असेन कीं ।
फळ हें पदरीं तरी पडे
प्रभुची भेट न शेवटीं घडे ॥ १२ ॥

शिव शंकर दोष कायसा
रचिला यास्तव दंड हा असा ।

नत भक्तजनासि योजिशी
मृतिशय्या प्रभुची न दाविशी ॥१३॥
तुझिया मुखदर्शनाविणें
नरनाथा गमतें वृथा जिणें ।
परि त्या न इलाज या जनीं
ह्मणुनी कुंठित पूर्ण मी मनीं ॥ १४ ॥

चतुरा गुणरत्नसागरा
रणधीरा जनकार्यतत्परा ।
भटमंत्रिकुळीं धुरंधरा
निधनें बा तव शून्य ही धरा ॥१५॥

सुखवत्सर वीस जी सदा
रमणीशी रमली तुझ्या पदा ।
विरहें उघडी पुरी पडे
सचिवश्री सचिवेंद्र ती रडे ॥ १६ ॥

अहह श्रुत जें दिगंतरीं
फळ तें सुंदर गोड अंतरीं ।
गळलें वदनीं यमाचिये
भटवंशोच्चतरुसि दैन्य ये ॥ १७ ॥

अमुनी धरणीतळीं स्वयें
जन नेशी सुरसत्पदीं नयें ।
नृवरा तुज ये दिवस्थिती
मग कां ते बहु कष्ट भोगिती ॥ १८ ॥

अथवा वसले त्वदाश्रया
रणयानीं वसुनी सुरालया ।
जन जे बहुसंख्य पातले
तिकडे प्राणचि पंच गुंतले ॥ १९ ॥

म्हणुनी करिशी अति त्वरा
परलोकीं निघण्या दयाकरा ।

बहु इष्ट परंत्रही तुला
स्वजनक्षेम जनेंद्रनिस्तुला ॥ २० ॥

मृत पानपतीं रणीं महा
घडला दक्षिण देश सर्व हा ।
भटराजवधें पुन्हा तया
वधिशी कां शमना सुनिर्दया ॥ २१ ॥

हृदयीं तव मूर्ति रेखुनी
जन नेत्रोदक शुद्ध वर्षुनी ।
तिज गौरविती गुणस्तवें
धरणी भूषविली तुवां भर्त्रे ॥ २२ ॥

रुचिर द्विजराज्यमंदिरा
दिसशी तूं कळशीं जसा हिरा ।
यमचोर अहा ! हरी तया
भा मग कां न ये लया ॥ २३ ॥

वहु दुःखित सर्व ही जरी
मम दुःखा अवधी नसे तरी ।
गुरु तात सखा प्रभू अहा !
मम सर्वस्व हरी कृतांत हा ॥ २४ ॥

करिशी उपकार तूं किती
परकल्याणपरा न त्यां मिती ।
क्रमिले बहु जन्म मी जरी
तव त्यांची नच फेड हो तरी ॥२५॥

नयना तव रूप तोषवी
अजि कां त्या जलबिंदु गाळवी ।
हृदया तव शील आवडे
अजि कां भेदक तें तया घडे ॥२६॥

शिर धन्य तुझ्या पदग्रहें
हत तें शोकभरें सुदुःसहें ।

वचनामृतपान तुष्ट जी
तद्भावें श्रुति ती कृशा अजी ॥२७॥

निधना तुझिया नसे तुला
जनचिंताज्वर कीं वधी तुला।
म्हणुनी स्पृहणीय हो जरी
नियमें अस्पृहणीय तें परी ॥ २८ ॥

जगदीशमनोरथान्वयें
तुज नेई यमराज न स्वयें।
हृदया मम शांति ही असे
जगदीशीं अणु दोष कीं नसे ॥२९॥

शिव नाकपथीं तुला असो
लव बाधा सुकृताकरा नसो।
तुजला शुभ लोक आदरो
तव आत्मा सुखशांतिला वरो"॥३०॥

इति शोकपरोक्तिची भुजा
स्मृतिशेषप्रभुच्या पदांबुजा ।
दिधली फडणीसकिंकरें
निज वंशोचित भक्तिच्या भरें ॥ २१ ॥
करुनी गुरुशोकसंगती
पथ नाना अवशेष चालती ।
पतिच्या मरणें विपुण्य ती
दिसली पुण्यपुरी तयांप्रती ॥ २२ ॥
फडणीस मनःसरीं भरे
बहु दुःखोदक संथ वावरे ।
नगरीक्षणवायुच्या जवें
जडलें क्षोभचलत्व त्या नवें ॥ २३ ॥
भटराजकुटुंबिचे जन
पडती दृष्टिपथीं जसे घन ।

झड अश्रुभरांबुची घडे
मग ये पूर तया चहूंकडे ॥ ३४ ॥
मरणोत्तर सर्व जे विधी
घडले निःशिव ते यथाविधी ।
मग धर्म ह्मणूनि माधवें
सचिवश्री वरिली रमाधवें ॥ ३५ ॥
नव यौवन देह भूषवी
मदना सुंदर रूप लाजवी ।
धृति विस्मित षण्मुखा करी
मतिची ताण बृहस्पतीवरी ॥ ३६ ॥
कुलशीलवती वधू रमा
गुणरूपें जणु मूर्त ती रमा ।
शुभ-माधव-संगती वरी
मग तो मूर्त न कां गमे हरी ॥ ३७ ॥

वडिलांसम मुत्सद्दी महा
सम जो शौर्यगुणें पितामहा ।
पवनाग्निसमागमा परी
नय-शूरत्व-सुयोग भूवरी ॥ ३८ ॥
समशेर जशी रणांगणीं
मति तैशी नय-युक्तिवीक्षणीं ।
घडली नच कुंठिता कदा
ह्मणुनी त्या वश सर्व संपदा ॥ ३९ ॥
जनरंजनकाम हंस हा
विहरे संतत मानसीं महा ।
स्वयशोमय रम्य मौक्तिकें
वितरी माधव त्यास कौतुकें ॥ ४०
रण पानपतस्थ वाटतें
परिपूर्णग्रहणासमान तें ।

द्विजराज्यरवीस लोपवी
रिपुनक्षत्रगणा प्रकाशवी ॥ ४१ ॥
परि माधव मोक्षकाळसा
घडला शत्रुगणांसि काळसा ।
तळपे द्विजराज्यभास्कर
निजतेजें धरणीतलावर ॥ ४२ ॥
रणशूर बलिष्ठ हैदर
द्विजसत्तेसि करी अनादर ।
जित जर्जर तो घडे रणीं
मग देई बहु दीन खंडणी ॥ ४३ ॥
हतकाम रणीं निजामही
तहनाम्यावरती करी सही ।
करिती प्रणती पदावरी
तृण दांतीं धरुनी दुजे अरी ॥ ४४ ॥

फडणीस-सुबुद्धिसंपदा
गुरुकार्यावसरीं कदा कदा ।
मित माधव घे न ती जणू
समयीं न्यून पुढें पडो अणू ॥ ४५

दश माधव वर्ष तो धरी
सुखसत्ता धरणीतलावरी ।
सुखशांतिसमृद्धि पालवी
जनवृंदोपवना विभूषवी ॥ ४६ ॥

भटवंशशिखामणी करी
जनतारंजन आपणा परी ।
वचण्या जणु त्या स्पृहा धरी
विलसे शारदकाळ भूवरी ॥ ४७ ॥

परिपक्क दशेसि पावती
शरदीं सुंदर सस्यसंतती ।

विविधा रुचिरा मनोज्ञशी
सुगुणश्री भटपुंगवीं जशी ॥ ४८ ॥
रुचिर स्फुरती खमंडळीं
ग्रह नक्षत्र शशी सुनिर्मळीं ।
जणु माधव-शुद्ध-कीर्तिची
विलसे ती लिपि सृष्टिहस्तिची ॥४९॥
जन माधवशासनें जसे
शरदाच्या सुखदर्शनें तसे ।
सलिलाशय सुप्रसन्नता
हृदयीं वागविती प्रफुल्लता ॥ ५० ॥
विनयें सचिवेंद्रमूर्तिला
फलभारें शुभशालिपंक्तिला ।
नतभाव विशेष शोभवी
जनचित्ता मग कां न लोभवी ॥५१॥

बघुनी घट संभवोदया
जलधीचा मद पावला लया ।
त्यजिला रिपुंच्या जसा गणीं
बघुनी माधवविक्रमा रणीं ॥ ५२ ॥
जलवर्षण मेघ संहरी
मदवृष्टी गज उन्मदें करी ।
घनपंक्तिमहाध्वनी गळे
रणयानोत्सुक अश्व खिंकळे ॥ ५३ ॥
पथ शुष्क सुगम्य जाहले
सरितांचे जलपूर आटले ।
रस वीर मनीं उचंबळे
रणशस्त्रीं बहु तेज पाजळे ॥ ५४ ॥

तों अक्षम्या श्रवणविषयीं दुष्कृती हैदराची
आली,क्रोधें बहु खवळली वृत्ति त्या माधवाची.

संगें मोठा पटुतर रणीं घेउनी सैन्यभार
शौर्यश्रीचा त्वरित समरा तो निघे कंठहार ५५

सर्ग ५ वा.

थेऊर येथील दरबार.

स्वभूषणीभूत चमूवरास
अनिष्ट मार्गी घडणार खास ।
कवूनि हें भू जणु भीत हाले
मार्गी यदा तो दळभार चाले ॥ १ ॥

प्रचंड कोलाहल सैनिकांचा
उठे नभीं हो प्रतिशब्द त्याचा ।
कृतांतसेनाच गमे भयाण
करा ध्वनी कीं करितां प्रयाण ॥ २ ॥

उठे पदें ताडित धूलिपूर
नभस्तळीं तो पसरे सुदूर ।

"नेऊं नको नाथ" असें यमास
जाई गमे भू विनवावयास ॥ ३ ॥

मदोदकस्राव गळे गजांचा
धरातळीं घर्म तसा हयांचा ।
पुढें विपश्चि स्वपतीस वाटे
कळूनि ती भू द्रवलीच वाटे ॥ ४ ॥

पथांत वाहे प्रतिकूल वारा
पार्श्वस्थ हाले तरुवर्ग सारा ।
शाखाकरांनीं जणु माधवातें
कथीतसे कीं "परता पुण्यातें" ॥५॥

पंक्ती पथीं हिंस्र विहंगमांची
छायाच चाले अशुभागमाची ।
पुढें असा माधवराज जाई
कृष्णातटा संनिध ये अगाई ॥ ६ ॥

तों आडवा दुर्धर रोग त्यास
ये राजयक्ष्मा वदती जयास ।
वाटे सखा हा यम हैदरातें
प्रेषी तदर्थ प्रभुखानुगातें ॥ ७ ॥

अंगीं भिडे तो गदराज रागें
हा ! हा ! हटे माधवराज मागें ।
सुमेरुही कालवशें ढळेल
न ईश्वरीसूत्र कधीं टळेल ॥ ८ ॥

हताश रोगें हतवीर्य झाला
भटाग्रणी पुण्यपुरास आला ।
तिथें जगद्विश्रुत वैद्यराज
चिकित्सिती सादर रोगराज ॥ ९ ॥

सुयोजना शुद्ध रसायनांची
यथार्ह पूजा कुलदैवतांची ।

दानें ग्रहांचीं जपजाप चाले
ते मंत्रतंत्रादि उपाय झाले ॥ १० ॥

परी न वाटे गुण माधवास
दिनीं दिनीं रोग चढे बळास।
निस्तेज झाली तनु रक्तनाशें
शशिप्रभा जेंवि रविप्रकाशें ॥ ११ ॥

स्थळांतरातें करितां प्रवास
कधीं कधीं रोग रिघे लयास।
या हेतुनें तो त्यजुनी पुण्यास
आला सवें माधव थेउरास ॥ १२ ॥

तेथें गदारी बहु उग्ररूप
जिंकावयाला उपचाररूप।
शस्त्रास्त्रवृष्टी करिती सुधीर
सर्वप्रयत्नें भिषगग्रवीर ॥ १३ ॥

झाले परी निष्फल सर्व यत्न
क्लेशीं बुडे तें भटवंशरत्न ।
गजाननाच्या शुभदर्शनाचा
दुःखीं तया लाभ घडे सुखाचा ॥१४॥

दाटे हृदाकाशतळीं अपार
जसा जसा रोगभयांधकार ।
तारात्रयी इष्ट मनोरथांची
तशी तशी उज्वल होय साची ॥१५॥

अमूल्य ठेवा त्रिमनोरथांचा
निक्षेप पात्रीं करण्या तयांचा ।
स्वर्गप्रवासोन्मुख तो निमंत्री
थेऊर गांवीं दरबार मंत्री ॥ १६ ॥

आले तिथें तद्वचनानुसारी
समस्तराज्यप्रमुखाधिकारी ।

सभागृहीं सुंदर दीप्यमान
झालें मध्यस्थान विराजमान ॥ १७ ॥
यदाश्रयाचा अभिमान वाटे
यद्दर्शनें हर्ष मनांत दाटे ।
प्रवेश त्या मंत्रिधुरंधराचा
ते लक्षिती उत्सुक सर्व साचा ॥१८॥
कृशा विवर्णा अनुभावशाली
सभागृहीं माधवमूर्ति आली ।
जी सृष्टिरम्या रमवी मनातें
परी गदानें भिववी तयातें ॥ १९ ॥
तदादरा सर्व सभा उठे ती
निजासनीं माधवराव येती ।
तदागमें सर्व सभा दिपून
गेली बसे ती नृवरा नमून ॥ २० ॥

श्रीमंत तैं सर्व सभासदांस
मंदस्वरें बोलति भाषणास ।
अमूल्य ज्यांतील सुवर्णभार
विराजवी माधवकीर्ति फार ॥ २१ ॥
" अहो नरश्रेष्ठ महाभिमान
देऊनि माझ्या वचनास मान ।
केलेंत हो मंडित या स्थळास
संतोष वाटे ह्मणुनी मनास ॥ २२ ॥
समागमाचा तुमच्या प्रभाव
वर्णूं किती ये मज मूकभाव ।
जणू गणेशें दिधला मला हो
संजीवनी औषधिचाच लाहो॥ २३ ॥
गेला लयाला मम रोग वाटे
उत्साह चित्तीं अतिमात्र दाटे।

वरी दिसे क्षीण जरी असार
कुडींत सामर्थ्य भरे अपार ॥ २४ ॥

मदीय या ऐकुनि भाषणास
होऊं नका हो वश विस्मयास ।
होती जरी पूर्ण समस्त हेतू
मुमूर्षुला मृत्युच मोदहेतू ॥ २५ ॥

मृत्यूचिया मी क्रमितां पथातें
इच्छा भयें सोडिति अन्य मातें ।
इच्छा परी उत्कट फार तीन
देती मला अंतर लेशही न ॥ २६ ॥

केला तयांनीं यमही हताश
सोडी न माझ्यावरि कीं स्वपाश ।
"इच्छा" असे केवळ वर्ण दोन
मृत्यूसही हो उरती पुरोन ॥ २७ ॥

इच्छात्रयी ही मज भूमिलोकीं
ओढी तसा हा क्षय अन्य लोकीं ।
सजीव-निर्जीव-दशांतराळीं
लोळात्रयाचें मम ये कपाळीं ॥ २८ ॥

इच्छात्रयी तृप्त करावयाचें
सामर्थ्य अंगीं तुमच्याच साचें ।
तुह्माकडे ती धरुनी झुरूप
ये कीं तुह्मी मी मनिं एकरूप ॥२९॥

अहो महावीर रणाग्रणी हो
हे राजनिष्ठ प्रिय मुत्सद्दी हो ।
तिला अविघ्नाश्रय द्यावयास
जगांत या पात्र तुह्मीच खास ॥३०॥

रिपू रणीं जर्जर थोर झाले
मदीय निष्कंटक राज्य चाले ।

तुह्माकडे ये श्रय हो तयाचें
होई पुढें केवळ नाम याचें ॥ २१ ॥
अजूनपर्यंत मनोरथाला
सदैव माझ्या फळलाभ झाला ।
तुह्मीच त्या सर्व यशास पात्र
मी होतसें सत्य निमित्तमात्र ॥ २२ ॥
प्राणव्ययेंही प्रभुच्या हितास
साधीतसा विश्रुत हें जनांस ।
आणाल कां त्या अपवाद आज
अव्हेरुनी स्वामिनियुक्त काज ॥२३॥
[illegible] मंत्र अद्वितीय
सु[illegible] युष्मदीय ।
त्याचा कसा भंग कराल आज
अव्हेरुनी स्वामिनियुक्त काज ॥२४॥

भागीरथीशी तुमची अखंड
लोकत्रयीं कीर्ति फिरे उदंड ।
लावाल कां तीस कलंक आज
अव्हेरुनी स्वामिनियुक्त काज ॥ ३५॥
प्रभूक्त कार्या करण्या समस्तीं
केलेंत जें कंकण बद्ध हस्तीं ।
तें कां अहो मुक्त कराल आज
अव्हेरुनी स्वामिनियुक्त काज ॥ ३६॥
इच्छात्रयी तृप्त करावयाचें
द्या यास आश्वासन येथ साचें ।
तिचें तुह्मां नंतर मी स्वरूप
वर्णीन हो सभ्य यथानुरूप ॥ ३७॥
बोला तरी कोण तदंगिकार
करावया धन्य असे तयार ? ।"

बोलोनि हें माधव घे विराम
प्रत्युत्तरप्राप्तिनिबद्धकाम ॥ ३८ ॥

वाणी अशी ऐकुनि माधवाची
झाली मती गुंग सभासदांची ।
प्रत्येक चिंती "नच म्यां उठावें
अन्यें कुणीं उत्तर तीस द्यावें" ॥३९॥

तटस्थ निःशब्द सचिंत भीत
सभा बसे जों स्थिर तों विनीत ।
सुधीर नाना फडणीस यांनीं
दिला तिला धीर निजां वचांनीं ॥४०॥

ते बोलती "श्रीनिलया नृदेवा
मी सिद्ध आहें करण्यास सेवा ।
संपादुनी कार्य निजप्रभूचें
होवो जगीं सार्थक या तनूचें ॥ ४१ ॥

फेडावया स्वामिकृतोपकार
प्रसंग [illegible] फार ।
येतां [illegible]
जन्मास आला मग तो कृतास ॥४२॥

मुमूर्षुचें वांछित लोकराया
प्रवृत्त होती रिपुही कराया ।
जरी करीना चिरकाळ दास
जन्मास आला तरि तो कृतास॥४३॥

तुझ्या गुणाब्धे सुकृताकराच्या
उदात्त इच्छा असणार साच्या ।
फुटे सुशुक्ती जरि सागराची
पंक्तीच लाभे शुभमौक्तिकांची ॥४४॥

वांच्छा तुझ्या उन्नत या जनास
नेती महात्मन् बहु गौरवास ।

जशा अमूल्या मणिहेममाला
निजाश्रयीभूत करंडकाला ॥ ४५ ॥
अज्ञातवासोन्मुख पांडवांची
न्यस्ता जशी पंक्ति रणायुधांची ।
शमीतरूतें बहु मानदा हो
तशी मनीषा तव या जना हो॥ ४६ ॥
देऊनि अग्नित्रितयास ठाव
जसा गृहा ये बहुपूज्य भाव ।
इच्छात्रयीचा रुचिरांगिकार
करो मलाही महनीय फार ॥४७॥
तुझे नृपाळा परिपूर्ण काम
करीन आतां मज हेंच काम ।
तदर्थ हा देह सदा झिजावा
मदंत तेणें बहु गोड व्हावा ॥ ४८ ॥

मदीय सन्मान्य पितामहाचा
वळी पडे स्वामिहितार्थ साचा ।
इच्छा प्रभूची करण्यास सिद्ध
तत्पौत्र होईल कसा न सिद्ध ॥ ४९ ॥

स्वभर्तृसेवा करितां वडील
गेले जगीं होउनि धन्यशील ।
इच्छा प्रभूची करण्यास सिद्ध
तत्पुत्र होईल कसा न सिद्ध ॥ ५० ॥

नाना मला प्रेम करोनि फार
पुत्रापरी वागविती उदार ।
तत्पुत्रहेतू करण्यास सिद्ध
हा दास होईल कसा न सिद्ध ॥ ५१ ॥

समर्पुनी संतत अन्नपिंड
केला जयांनीं मम पुष्ट पिंड ।

इच्छा तयांची करण्यास सिद्ध
हा दास होईल कसा न सिद्ध ॥ ५२ ॥

भटाग्रणे मंत्रिवरा उदारा
बोलें मनींचा अभिलाष सारा ।
तदर्थ हा सिद्ध असेच दास
सर्वस्वही वा गमवावयास ॥ ५३ ॥

करी न वा दास यथोक्त सेवा
पहावया हें तुजला नृदेवा ।
दीर्घायुरारोग्य गणेश देवो
त्वद्रोग नाशा गजवक्र नेवो" ॥ ५४ ॥

उच्चारुनी ही बहुगोड वाणी
कृतार्थ नाना वसले ठिकाणीं ।
जी ऐकतां वृत्ति सभासदांची
आनंददोलान्वित होय साची ॥ ५५ ॥

कर्णी पडे मंजुळ वेणुनाद
डुले जसा नाग, वरी प्रसाद ।
सुखें तसा माधवराय डोले
सभे यदा तें नररत्न बोले ॥ ५६ ॥

चिंतेसवें तो भटवंशकेतू
उठे सभेला कथण्या स्वहेतू ।
चित्तीं प्रमोदांकुर माधवाचे
आले तसे शद्ब पुढील वाचे ॥ ५७ ॥

" सदुक्ति ही भानुकुलाग्रणीची
चिंता हरी सर्वहि मन्मनाची ।
निवेदितों वांछित सावधान
द्या सभ्य हो सर्व तयास कान ॥ ५८ ॥

मत्तात बंधू गणगोत देश
हा! हा! वधी जो यवनी नरेश ।

तदीय सर्वस्वतृणासि चूड
लावोनि घ्या हो परिपूर्ण मूड ॥५९॥
उर्डीत ये या भटकेसरीच्या
रक्षी परी दैवचि ज्या मुनीच्या ।
यथेच्छ त्या जंबुक हैदराचा
घ्यावा समाचार सुवीर साचा ॥६०॥
तृतीय हेतू कथण्यास लाज
वाटे परी सभ्य न त्या इलाज ।
केलें असे कर्ज अपार तातें
न फेडवे दुर्भग या सुता तें ॥ ६१ ॥
समस्त तें आज उद्यांचि घाल
रोखे मला आणुनि दाखवाल ।
नाना तरी जो सुखलाभ मातें
होईल तो काय वदूं तुह्मातें ॥ ६२ ॥

अबाध केलीत मदीय सेवा
नारायणीं प्रेम तसेंच ठेवा ।
सदैव एकी तुमच्यांत राहो
मराठिराज्याभ्युदया करा हो" ॥६३॥

सभासदां बोलुनि शब्द ऐसे
निजासनीं माधवराज बैसे ।
नित्यक्रमें आटपली सभा ती
स्वस्वस्थळा सभ्य निघूनि जाती।६४॥

कर्तृत्वशाली फडणीस नाना
प्रवर्तती स्वामिऋणप्रदाना ।
मित्राकरें घेववुनी हवाला
देती स्वतें आणुनि माधवाला ॥ ६५॥

आनंद झाला बहु तन्मनास
सेवी सुखें तो मग नाकवास ।

गेली सती तद्रमणी सुशीला
पती रुचे कीं म्हणही सतीला ॥ ६६ ॥
नारायण व्याकुळ दुःखभारें
त्याचें करी उत्तरकार्य सारें ।
घेऊनि साऱ्या सह सेवकांस
अमात्य भावी परते पुण्यास ॥ ६७ ॥
जातां कांहीं दिवस मग त्या घेउनी राजनिष्ठ
नाना दादा प्रमुख सगळे कारभारी वरिष्ठ ।
साताऱ्यातें गमन करिती रामराजा तयांचें
जेथें हर्षें उचित करवी आदरातिथ्य साचें ६८
वस्त्रें जीं समुचित "पेशवे" पदातें
देई तों नरपति त्या भव्यग्रगातें ।
आलिंगी अभिनव मंत्रिभा तयास
थाटें ये सहपरिवार तो पुण्यास ॥६९॥

सर्ग ६ वा.

नारायणराव पेशव्यांचा वध.

स्वारी येतां देखुनी पेशव्यांची
आनंदानें वृत्ति मोहे जनांची ।
झाली दाटी तोरणांची ध्वजांची
राहे जागा दुःखवार्ते न साची ॥ १ ॥
पूर्वीं होतां रामचंद्राभिषेक
कैकेयीला होय दुःखातिरेक ।
आनंदीला तेंवि हो या सुकाळीं
आंठ्या आल्या मत्सरानें कपाळीं ॥ २ ॥
वाटे तीतें थाट नारायणाचा
मोडी सारा घाट भावी सुखाचा ।

अंगीं त्याच्या शोभती मंत्रिवस्त्रें
तन्मर्मा तीं लागती तीक्ष्ण शस्त्रें ॥ ३ ॥
कालिंदीचे अंतरीं कालियासा
आनंदीचे मानसीं द्वेष खासा ।
फूत्कारें त्या दुर्विषें मारण्याला
जन्मा कोणी कृष्णसा कां न आला? ॥४॥
आनंदीचे चित्तकुंडीं अखंड
मात्सर्याचा अग्नि पेटे प्रचंड ।
तेणें जाणों ती बहू लाल झाली
सर्वांगाची तेंवि लाही उडाली ॥ ५ ॥
बांधी चित्तीं गांठ ती दुष्ट कृत्या
हत्यारूपीं साधण्या घोर कृत्या ।
एकांतीं त्याकारणें वल्लभातें
गांठी, आधीं गोड बोले तयातें ॥ ६ ॥

सौम्योक्तीच्या तंतुनीं ती विशाळ
नारी निर्मी लाघवी रम्य जाळ।
वायां जातां तें न ती हो हताश
योजी नाथीं क्रूर वाग्बंधपाश ॥ ७ ॥
बोले "घेतां पक्ष त्या कारट्याचा
अव्हेरीतां बोध माझा हिताचा।
माझ्यापेक्षां मान्य तो आपणाला
त्या घ्या, देतें जीव राहूं कशाला ॥ ८ ॥
गेली कोठें आपुली लाज गाजी
दासाचे कां दास झाझांत आजी।
त्या दावाना मृत्युची नीट वाट
यापेक्षां घ्या लाटणें पोळपाट ॥ ९ ॥
शत्रू युद्धीं मारिले थोर थोर
ऐसा तोरा कां न हा एक पोर।

तुह्मां हातें मृत्युपंथासि जाई
घाला हातीं बांगड्या भागुबाई ॥ १० ॥
आहे पठ्ठा मर्द भारी जगास
ऐशा गर्वें पीळ घालां मिशांस ।
गेला कोठें पीळ तो सर्व रात्र
बोला कांहो सेवितां मूकभाव ॥ ११ ॥
हा ! हा ! देवा काय मद्दोष झाला
माझ्या वांट्या नाथ नामर्द आला ।
सौभाग्याची कायशी चाड मातें
हो ना हेतू आपुल्या पूर्ण हातें ॥ १२ ॥
देतां आतां माझिया मान बोला
किंवा नाहीं या क्षणीं येथ बोला ।
नाहींपेक्षां देउनी जीव खास
स्त्रीहत्येचें पाप देतें तुह्मांस " ॥ १३ ॥

दुर्नीतीच्या राष्ट्रिंची पट्टराणी
बोले ती ही कर्कशक्रूर वाणी ।
दादांचें तें घाबरे चित्त फार
गेलें पाणी तोंडचें सर्व पार ॥ १४ ॥

दादा होती सर्वथा दीनरूप
देती तीतें पत्र इच्छानुरूप ।
स्त्रैणत्वाचें मान्यतापत्र कीं तें
दादांनीं त्या अर्पिलें भामिनीतें ॥ १५ ॥

हस्ताघातें ताडुनी जो निजांका
युद्धीं ठाके झुंजण्या वीर बांका ।
राघोबा तो स्त्रीकरें होय चीत
गेली सद्दी पेशव्यांची खचीत ॥ १६ ॥

आनंदी तें घेउनी पत्र वाची
झाली नाहीं तृप्तता तन्मनाची ।

"मारावा" हे वर्ण ती दुःस्वभावा
योजी पत्रीं जेथ होते "धरावा" ॥१७॥

सिंगालागीं ती सुमेराख्य दासी
धाडी त्यातें आणवी स्वस्थळासी ।
तेथें गोष्टी सांगुनी थोर थोर
गोंवी त्यातें ती प्रतिज्ञेंत घोर ॥ १८ ॥

घ्याया ती त्या पुष्टि वाग्बंधनास
बोले "घेई बेल भंडार" त्यास ।
साधा भोळा तो करी सिंग तेंच
कृत्येचे त्या साधले डावपेंच ॥ १९ ॥

आनंदानें ती तदा फार डोले
त्याच्या हातीं पत्र देऊनि बोले ।
"या पत्रीं जें वर्णिलें काम वीरा
फत्ते त्याची त्वां करावी सुधीरा"॥२०॥

आनंदीचा दुष्ट तो हेतु आला
पत्रद्वारें त्याचिया प्रत्ययाला ।
पश्चात्तापें तो तदा फार पोळे
द्वैधीभावीं चंचलावृत्ति घोळे ॥ २१ ॥

बोले "गेली तोंडची जी ज़ुबान
होऊं कादो मी तिला बेइमान ।
मेरा स्वामी प्राणसे होय प्यार
त्याच्या कंठीं चालवूं का कट्यार"॥२२॥

तोलायाला या अशा दोन बाजू
तच्चित्ताची वृत्ति होई तराज़ू ।
जाती दोन्ही पारडीं उंच नीच
आशा वाटे निर्णयाची उगीच ॥ २३ ॥

मातें योग्य स्वप्रतिज्ञापरत्व
या बाजूला शेवटीं ये महत्व ।

त्या मर्दानें पेशव्यांच्या वधाची
केली सारी सिद्धता शीघ्र साची ॥२४॥

हेरंबाचे उत्सवीं जी सुभीत
होती वाटे तीच पीडा ठळीत।
होतां, आली भेटण्या पेशव्यातें
चालोनी ये सिंग कीं तद्वधातें ॥ २५ ॥

हिंदुस्थानी सर्व बाणा तयाचा
अंगीं शोभे लष्करी वेष साचा।
मध्या खोवी तीक्ष्ण तो शस्त्रभार
वाटे त्याची प्रेक्षकां भीति फार ॥ २६ ॥

संगें सेना घेउनी गारद्यांची
चाले वाट स्वामिच्या तो गृहाची।
अश्वत्थामा पांडवांच्या वधातें
जाई जैसा तन्निवासस्थळातें ॥ २७ ॥

खड्गायातें मारुनी द्वारपाळ
गेहीं जाई सिंग तो मूर्त काळ ।
मध्यान्हीच्या सेवुनी भोजनास
निद्रा लागे जेथ नारायणास ॥ २८ ॥

जागा झाला थोर कोलाहलानें
दृष्टी फेंकी भोंवताली भयानें ।
तों आधीं त्या वंदुनी पेशव्यास
काढी खड्गा सिंग त्या मारण्यास ॥ २९ ॥

पावे चित्तीं पेशवा थोर धाक
" काका काका " फोडुनी दीन हाक ।
देवागारीं शीघ्र तो धाव घेई
दादांलागीं हा ! मिठी घट्ट देई ॥ ३० ॥

दादानांही सिंग तो आयकेना
" मारायातें हा मलाही सुकेना ।

या भावें ते सोडिती पेशव्यास
नाहीं इष्ट प्राणसें प्राणियांस ॥ ३१ ॥

नानारीती दीन दीन स्वरानें
प्रार्थियेलें त्यास नारायणानें ।
चित्तीं त्याचे ये तदा प्रेमपूर
टाकी शस्त्रा हातिंच्या सिंग दूर ॥ ३२ ॥

तों बोले त्या, पापिणी बोल दुष्ट
आटे सारें प्रेम तो होय रुष्ट ।
बोलें पेटे आंतच्याआंत भारी
खड्गा घेई मारण्यातें उगारी ॥ ३३ ॥

चांपाजी जो स्वामिसंरक्षणार्थ
मध्यें येई तो तुटे हो कृतार्थ ।
लोकीं त्याच्या कीर्तिरूपी सुधेला
सद्भक्तें त्या अक्षयीभाव आला ॥ ३४ ॥

हा! हा! मारी सिंग तो पेशव्यातें
अज्ञानानें गुंतला जो पणातें ।
प्रारब्धा त्वा भाससी तूं वलिष्ठ
स्वामीतें कीं मारितो स्वामिनिष्ठ ॥ ३५ ॥

देण्या त्याच्या अग्न विच्छिन्नगात्रा
सायंकाळीं चालली प्रेतयात्रा ।
संगें जाती मुत्सद्दी कामगार
ज्या सर्वांना दुःख दे हा प्रकार ॥ ३६ ॥

नाना बापु अन्यही कारभारी
दादांचा ये त्यांजला वीट भारी ।
हें नाहीं हो चित्र, कीं सान थोर
ह्मणत्वें त्यां दोष देती समोर ॥ ३७ ॥

वाड्यामध्यें शोक केला स्त्रियांनीं
ऐकोनी त्या सोडिला धीर कांनीं ।

आनंदीला मात्र आनंद झाला
अन्यक्लेशें दुःख ना मत्सऱ्याला ॥ ३८ ॥

श्रीमंतांना द्यावया तीळ तोय
दाटी वारीं दाहऱ्या थोर होय ।
नाना तेव्हां अन्य तत्पक्षगामी
तीरभांतीं योजिती युक्ति नामी ॥ ३९ ॥

लिंगें केलीं वाळुचीं त्यां समस्तीं
भावें प्रेमें स्पर्शुनी तीं स्वहस्तीं ।
घेती ऐसी आण ते सत्यवादी
'नानांचा कीं चालवूं वंश गादी' ॥४०॥

पूर्वामात्या मारवोनी अनाथ
आनंदीचे हीण ते प्राणनाथ ।
येते झाले पेशव्याच्या पदातें
होईना तें त्यां परी सौख्यदातें ॥४१॥

नाना त्यांचा पक्ष तो आपणास
राजी नाहीं या विचारें तयांस ।
चिंता चित्तीं धाक वाटे सदैव
लाभे कोणा दुष्कृतीनें सुदैव ॥ ४२ ॥

त्या पक्षाला राज्यतंत्रांत थारा
लाधेना तो आंचवे स्वाधिकारा ।
नाना त्यांचे अन्य जे जे सहाय
त्यां त्यां साधी-कैद ये हाय! हाय! ॥४३॥

श्रीमंतांच्या दुःखवार्ता वधाची
तच्छत्रूंनां सौख्यदा होय साची ।
लंघाया ते विप्रसत्ता पहाती
दादा त्यांच्या पारिपत्यार्थ जाती ॥ ४४ ॥

" मागें यांना ठेवणें इष्ट नाहीं
मद्रोहाचा मंत्र होईल कांहीं "।

ऐशी दादा मानसीं भीति घेती
संगें कदी भानुसिंहासि नेती ॥ ४५ ॥
सेनेसंगें नीतिशास्त्रप्रवीण
जातां मार्गी भानुवंशीं धुरीण ।
योजी कांहीं बुद्धियुक्तिप्रयोग
जेणें त्याच्या मुक्तिचा ये सुयोग ॥ ४६ ॥
येती नाना मुक्त होतां पुण्यास
दादांचे जे कारभारी तयांस ।
मंत्रें तंत्रें पाडिती मोहजाळीं
गंगाबाई मुक्त हो त्याच काळीं ॥ ४७ ॥

तिच्यासह पुरंदरा मनुजवर्ग तो ये त्वरें
"गरोदर असे सती" कळुनि त्यास वाटे बरें ।
तदीय परि रक्षणा उचित दुर्ग तो थाटवी
विपक्षबळभंजना प्रचुर यत्न तो चालवी ॥ ४८ ॥

सर्ग ७ वा.

सवाई माधवराव पेशवे व नानांचीं कारस्थानें.

होती सतीला नव पूर्ण मास
ईशप्रसादें प्रसवे सुतास ।
मरुप्रदेशीं तृषितास तोय
तसें तिला तें सुतरत्न होय ॥ १ ॥
कर्णीं पडे हें शुभवृत्त जेव्हां
नानांस झाला बहु हर्ष तेव्हां ।
निजप्रतिज्ञामय सागरास
तरावया नाव मिळे तयांस ॥ २ ॥
पृष्ठीं तदा साखर ये गजांच्या
तेथोनि जाई वदनीं जनांच्या ।

आनंदिच्या भीतिवशें गर्में ती
दुष्प्राप्य उच्चाश्रय होय घेती ॥ ३ ॥

सनाम जो पूर्वज त्या सवाई
होवो असें इच्छुनि त्या 'सवाई'।
पदासवें 'माधव' नाम देती
ब-याकडे कीं जन धाव घेती ॥ ४ ॥

जगांत या जन्मुनि दीड मास
पुरा न होई नव माधवास ।
नानांमुळें तों घडला तयास
अपूर्व ऐश्वर्यपदीं निवास ॥ ५ ॥

कुमार खेळे सुकुमार कांत
सुवर्णरत्नांकित पाळखांत ।
तेथें तयाचें पदपद्म सेवी
तदीय वंशोचित मंत्रिदेवी ॥ ६ ॥

दोरी करें ओढुनि पाळण्याची
धात्री करी निद्रित मूर्ति ज्याची ।
स्वराज्यसूत्रां सगळ्या विहार
करांबुजीं तो करवी कुमार ॥ ७ ॥

'जो' 'जो' असे सुंदर वर्ण कानें
जो जो करावी परिसोनि ज्यानें ।
कुमार तो माधव चारुगात्र
घडे जनीं या जयशब्दपात्र ॥ ८ ॥

शय्यागृहीं कृत्रिम मोर रावे
कटार शिंकेहि तसे दिसावे ।
साचिव्य बाल्योचित भूषणांस
लाधे तदंगीं समकाळ वास ॥ ९ ॥

देशीं विदेशीं शिशु-पेशव्याचें
होई जनां शासन मान्य साचें ।

नाना तयाच्या वर्तिनें उद्धार
घेती स्वशीर्षी गुरुराज्यभार ॥ १० ॥

अखंड नाना झटती सुतंत्र
करावया सर्वहि राज्यतंत्र ।
करावया तद्व्यवसायभंग
आला कुदैवें कठिण प्रसंग ॥ ११ ॥

स्वकीय लागे अधिकारछाया
क्षणक्षण क्षीणदशेसि जाया ।
तत्पुष्टिकामी रघुनाथराव
घेती स्वचित्तीं भलतीच हाव ॥१२॥

जाती विदेशीं करण्या उदीम
राज्येंच घेती परि जे गनीम ।
त्या इंग्रजांशीं रघुनाथराव
याचीतसे राज्यपदार्थ ठाव ॥ १३ ॥

जे अन्य राष्ट्रांतरिं फूट जेथें
उभारिती स्वध्वज नित्य तेथें ।
त्या इंग्रजांशीं रघुनाथराव
याचीतसे राज्यपदार्थ ठाव ॥१४॥

सुनीति ज्यांची सुख दे विशेष
स्वर्गींच ठेवी जनं नामशेष ।
त्या इंग्रजांशीं रघुनाथराव
याचीतसे राज्यपदार्थ ठाव ॥१५॥

सारी जयां हांव सुधारण्याची
वार्ता न टावी असुधारण्याची ।
त्या इंग्रजांशीं रघुनाथराव
याचीतसे राज्यपदार्थ ठाव ॥१६॥

वाणिज्य राष्ट्रांत करावयास
विनम्र जे प्रार्थिति पेशव्यास ।

त्या इंग्रजांची धरण्यास कास
लज्जा न वाटे भटवंशजास ॥१७॥

जोडी खवा चोरुनि मांजरांची
जशी निजार्थातुर वानराची ।
भेटी तशी वंचक इंग्रजांची
स्वारी अहा ! घे भटवंशजाची ॥१८॥

देऊं करी त्यांस मुलूख पैसा
अव्हेर त्याचा मग होय कैसा ।
एकीकडे सारुनि ते सचोटी
तदंगिकारा करिती न खोटी ॥१९॥

नानामिषें विश्वसनीय चार
देशीं विदेशीं करिती प्रचार ।
ते सांगती येउनि ह्या प्रकार
नानांस चिंता जडली अपार ॥२०॥

मराठिराज्यस्थितिबंधनांस
तदा न होता धरबंध खास ।
सुमेरसिंग प्रभुकंठनाळ
तेव्हांच तोडी जणु बंधजाळ ॥ २१ ॥

शिंदे तसे होळकर प्रवीर
शौर्यद्युतीचे जणु कंठहीर ।
मराठिकक्षेंतुनि दूर जाती
संपादण्या स्वार्थ सदा पहाती ॥ २२ ॥

बडोदचे गायकवाड शूर
आटे तयांचा प्रभुभक्तिपूर ।
प्रसिद्ध सेनापति भोंसल्यांस
केलें गृहींच्या कलिनें उदास ॥ २३ ॥

बापू द्विसंधानपटु प्रसिद्ध
दादांस झाले मिळण्यास सिद्ध ।

विपक्ष मोरो फडणीस घेती
बंधुत्व सारें विलयास नेती ॥ २४ ॥

इच्छा अशी हैदरखान दावी
स्वारी मराठ्यांवरि कीं करावी ।
निजाम केव्हां उलटेल याचें
मुळीं न होई अनुमान साचें ॥ २५ ॥

छदामही कोशगृहीं मिळेना
युद्धार्थ सेना जवळी असेना ।
राज्यीं दुहीरूप कराळ घेई
अजिक्य गोरा समरास येई ॥ २६ ॥

चौफेर या दुर्धरसंकटांची
परंपरा "आ" पसरोनि साची ।
चालोनि आली; द्विजराज्यदेवी
वाटे जनां सत्य विराम सेवी ॥ २७ ॥

देशाभिमान-प्रभुभक्ति-रूप
द्विधार ही खड्गलता सुरूप ।
अमोघ हातीं फडणीस घेती
स्वदेशशत्रूंप्रति तोंड देती ॥ २८ ॥

स्वबुद्धिच्या अद्भुत विक्रमानें
चाणक्यही विस्मित होय ज्यानें ।
नाना तयारी करिती रणाची
प्रचीति येई समयीं गुणाची ॥ २९ ॥

सोडी जयश्री न पदारविंदा
ज्याच्या रणीं तो रणशूर शिंदा ।
योजूनि कांहीं हितमंत्र कानीं
नेला स्वपक्षीं वळवूनि त्यांनीं ॥ ३० ॥

समर्पिला होळकरा अपार
सर्वार्थसिद्धप्रद अर्थभार ।

त्याच्या तदा पूर रणोत्सवाचा
फिरे वळे योग्यदिशेसि साचा ॥ ३१ ॥

मंत्रप्रयोगें रणबद्धकाम
जागींच तो शांतविला निजाम ।
चाटूक्तिनीं हैदरखान नाग
सोडी मनींचा झणिं सर्व राग ॥ ३२ ॥

युक्तिप्रयुक्ती लढवूनि नामी
बापूंस केलें निजपक्षगामी ।
नेलें स्वबंधूस महापदातें
कशी न जाई दुफळी लयातें ॥ ३३ ॥

आतां पुढें प्रश्न उरे व्ययाचा
तदर्थ नाना खजिना स्वतांचा ।
समग्रही मुक्त करूनि देती
"उदार" लोकीं ह्मणवूनि घेती ॥३४॥

निःशेष युद्धोचितसाधनांची
सुसिद्धता सत्वर होय साची।
पुरंदराहूनि रणार्थ नाना
प्रचंड सेना करिती रवाना ॥ ३५ ॥

जळीं स्थळीं युद्ध करावयाचा
कळे तदा आशय इंग्रजाचा।
तदर्थ नाना धुळपां तयार
ठेवावया सांगति आरमार ॥ ३६ ॥

मुंबापुरी सोडुनि आंग्लसेना
तुला जिला शौर्यगुणीं असेना।
निघे त्वरें पुण्यपुरीकडे ती
दादांसवें चालुनि होय येती ॥ ३७ ॥

रोधी तळेगांव पुरःप्रयाण
स्वीकारिती वास्तव तेथ ठाण।

दोन्ही चमूसागर गौर कृष्ण
परस्परांशीं भिडण्यास तृष्ण ॥ ३८ ॥

रणांगणाची रचना सशास्त्र
सशास्त्र वाद्यध्वनि आयुधास्त्र ।
समस्त शास्त्रोचित हालचाली
सेना अशी आंग्ल रणार्थ आली॥ ३९॥

कावा गनीमी चिर पाठ जीतें
सेना मराठी क्षणिं तोंड तीतें ।
देई, तदा संगर-रंग-देवी
प्रवेश हिंसामय आद्य सेवी ॥ ४० ॥

छाया भयाणा रण-दुर्दिनाची
व्यापी मुखश्री रणमंडळाची ।
उल्हाटयंत्रोत्थित धूम्रराशी
मेघापरी झांकितसे नभाशी ॥ ४१ ॥

तोफांतुनी नाद उठे प्रचंड
वाटे धरित्री करितो दुखंड ।
झडे तशी फैरहि बंदुकांची
चाले दिवाळी जणु अंतकाची ॥ ४२ ॥

आरक्तवस्त्रांसम रक्तपूर
विस्तारती संगरभूंत दूर ।
कीं घातल्या पायघड्याच वाटे
येण्या जयश्री-विहिणीस वाटे ॥ ४३ ॥

युद्धस्थळी तीर्थपुरीच वाटे
यात्रेस तेथें भटसंघ दाटे ।
तदादरातिथ्य करावयाला
वाटे स्वयें भिक्षुक काळ झाला ॥ ४४ ॥

चाले असें तुंबळ युद्ध फार
गोरा करी तो अनिवार मार ।

बेजार हिंदू सरदार भीत-
माघार घेती घडती न चीत ॥ ४५ ॥

हाले जसा वृक्षसमूह वातें
परी न सोडी निज आसनातें ।
मागें तसा हिंदुगण प्रयाण
करी न सोडी परि मूळठाण ॥ ४६ ॥

नव्या दमें ते रणरंगवीर
पुन्हा पुन्हा दक्षिणदेशवीर ।
त्या श्वेतवर्णी भटमंडळास
पाचारिती युद्ध करावयास ॥ ४७ ॥

विलायती सैन्य कवायती तें
दावी बहू युद्धचमत्कृतींतें ।
स्वलोहनाडींतुनि अग्निवृष्टी
करी जिणें विस्मित होय सृष्टी ॥ ४८ ॥

ती काळदूतीसम अग्निवृष्टी
निवारण्या झांकुनि हिंदु दृष्टी ।
अनन्यचित्तें करिती प्रयास
न लाभली सिद्धि परी तयांस ॥ ४९ ॥

नानांस हें दुःखद वर्तमान
कळे, निमालें क्षण देहभान ।
खंबीर ते पूर्ण परी मनाचे
आधीन होती नच संकटाचे ॥ ५० ॥

पाटीलबोवा हरिपंत यांस
तात्काळ ते पाठविती रणास ।
जो पानशेऽधिष्ठित तोफखाना
युद्धार्थ तोही करिती रवाना ॥ ५१ ॥

कसे बसे जे निजयुद्धकार्यें
करीत होते सरदार आर्य ।

साहाय्यलाभें बहु धीर त्यांस
आला, चढे रंग रणोत्सवास ॥ ५२ ॥

मारूं मरूं वा समरांत आजी
गडी मराठे रणशूर गाजी ।
अशी प्रतिज्ञा करुनी सुघोर
होती रणा सज्ज उभे समोर ॥ ५३ ॥

धडा धडा तोफ रणीं धडाडे
कडा कडा बंदुकही कडाडे ।
सणा सणा बाण करी सणाणा
करी तदा आंग्लचमू ठणाणा ॥ ५४ ॥

करी मराठा अनिवार मारा
मृत्यूविणें आंग्लबळा न थारा ।
जो जो करी तें लढण्या उपाय
तो तो क्षणीं निष्फळतेस जाय ॥ ५५ ॥

सेना मराठी रिपुकोट फोडी
त्यातें रणीं ती मनसोक्त झोडी ।
मागें विजारीभट पाय घेती
"अजिंक्य" ही कीर्ति लयास नेती॥५६॥

जसें जसें इंधन आंग्लरूप
संग्रामकुंडांत पडे विरूप ।
तसा तसा आर्यबळीं प्रचंड
शौर्याग्नि पेटे भडके अखंड ॥ ५७ ॥

काळ्या चमूची रचना पहाया
आकाशिंचा बाप जणू बहाया ।
झाडावरी इष्टुर फांकडा तो
चढे विपक्षीय चमू पहातो ॥ ५८ ॥

स्वर्गप्रयाणोन्मुख त्याच वाटे
लागे तया पोंचविण्यास वाटे ।

अमोघसंधानकलानुरागी
कोणी मराठाभट तोफ डागी ॥ ५९ ॥

तेथें करी अद्भुत शौर्य वास
त्याच्या जणूं उत्सुक दर्शनास ।
गोळा उरीं आंग्ल बहादुराचे
लागे उडाले तुकडे धडाचे ॥ ६० ॥

दुःखप्रभा संभ्रमभीतिधाई
हिंदूसवें आंग्लचमूंत जाई ।
होई तदा ती बहु दीनवाणी
आणी मुखींचें नयनांस पाणी ॥ ६१ ॥

घेऊनि नंगी समशेर हातीं
प्रवर्तती आर्य विपक्षघातीं ।
तदा चमत्कार अपूर्व झाले
वर्णूं किती ते रसना न चाले ॥ ६२ ॥

म्लेंच्छांवरी ते पडले तुटोनी
गेले परी म्लेंच्छचि ते तुटोनी ।
गेले तुटोनी तरिही जगास
वाखाणिती ते रिपुच्या यशास ॥ ६३ ॥

हातीं शिरें घेऊनि झुंजताती
कंठावरी तीं परि नांदताती ।
तीं आर्यखड्गें उडती नभांत
येती नभांतूनि रणांगणांत ॥ ६४ ॥

कितीक गोरेभट हीनदीन
रणांगणीं नाचति कंठहीन ।
युद्धस्थळी कीं हिणवी नभातें
राहू तुला एक अनेक मातें ॥ ६५ ॥

रणांगणीं ज्या मृतवीरराशी
कितीक त्यांच्या दडले तळाशीं ।

आश्चर्य वाटे शरणागतातें
देती व्यसूही भट आश्रयातें ॥ ६६ ॥

कितीक सोजीर रणायुधांतें
त्यजूनि दांतीं धरिती तृणातें ।
कालत्रयींही घडती न दास
त्यां ये विधे ! ही स्थिति इंग्रजांस॥६७॥

बाकी उरे जें बळ तें अशेष
पळूनि जाई भय घे विशेष ।
काळ्या चमूचा मग एक भाग
त्याचा करी सत्वर पाठलाग ॥ ६८ ॥

पराभवें या सितसैनिकांचा
खग्रास होई मुखचंद्र साचा ।
काळी चमू ती जयसंगशाली
विशेष शोभे कृतकृत्य झाली ॥ ६९ ॥

जाणो मराठावळधन्यवाद
भरे दिगंतीं जयवाद्यनाद ।
करूनि या अद्भुत विक्रमास
गेली चमू शिघ्र पुरंदरास ॥७०॥

नानांस ही शत्रुपराभवाची
वार्ता जणू हो सुतसंभवाची ।
कसा करावा तह इंग्रजाशीं
विचार हा ते करिती मनाशीं ॥७१॥

समुद्रयुद्धीं धुळपें बहार
केली रिपू पावति पूर्ण हार ।
दिनक्रमें हें शुभवृत्त आलें
दुग्धीं पडे साखर तेंवि झालें ॥७२॥

पुढें घडे तो तह सालबीचा
आरंभ जो लांबवी इंग्रजीचा ।

दादांस गोदातटव्यास भाग
पडे, न लाभे लव राज्यभाग ॥७३॥

जाळोनी रिपुसंघशुष्कतृण तें बुद्धिप्रभावानळें
नेवोनी भटराजराज्यतरुला संफुल्लभावा बळें।
नाना धीर उदार नंतर असा हेतू मनीं आणिती
न्यावें पुण्यपुरीस कीं सुसमयीं त्या बाळमंत्र्या-
मती ॥ ७४ ॥

सर्ग ८ वा.

कापट्यपरिस्फोट.

तो मुहूर्त धरिला गमनातें
जो रुचे गणकवर्य–मनातें।
सिद्धता अवसरोचित तूर्ण
भानुराज करवी परिपूर्ण ॥ १ ॥
ये क्रमें शुभ अपेक्षित वार
पेशवा शिशुसवें परिवार।
लागला निजपथक्रमणातें
सूर्य कीं मकरसंक्रमणातें ॥ २ ॥
ज्याचिया तनुस कांचन रत्नें
लाविला भरजरी कुथ यत्नें।

त्या विनायकगर्जी सुकुमार
शोभला सु-भटवंश-कुमार ॥ ३ ॥

मस्तकीं ढळति धन्य उदंड
चामरें रुचिर कांचनदंड ।
हेमदंडपरिभूषितपाणी
बोलती जन पुढें "जय" वाणी ॥ ४ ॥

पादचारि-रथ-वाजि-तुरंग
चाललें बळ सर्व चतुरंग ।
होतसे मधुर मंगळ वाटे
वाद्यघोष गगनोदर दाटे ॥ ५ ॥

येतसे स्वपति ही शुभवार्ता
जाहली श्रुत तदा विरहार्ता ।
दंग पुण्यनगरी सुखरंगीं
होउनी डुलत हर्षतरंगीं ॥ ६ ॥

सर्व सद्गुण-कला-प्रियगेह
भूषवी रुचिर ती निजदेह ।
चातकी घन तशी स्तिमिताक्षी
उत्सुका स्वपतिचा पथ लक्षी ॥ ७ ॥

पातला सचिव पुण्यपुरातें
ऊत येत जनहर्षपुरातें ।
नाथदर्शन-सुखामृतवृष्टी
लाभतां निवतसे जनदृष्टी ॥ ८ ॥

पावतां उदयबिंब रवीचें
शोभतें मुख जसें सरसीचें ।
पुण्यपत्तन तसें बहु शोभे
मंत्रिदर्शन यदा शुभ लाभे ॥ ९ ॥

क्षीरमार्ग विलसे भ-गणांनीं
तेंवि पुण्यपुरमार्ग जनांनीं ।

कौतुकें बघत त्या भटवाळ
ये गृहा निज मनोज्ञ विशाळ ॥ १० ॥

मंत्रिवाळ करितां निजवास
ये महत्व बहु पुण्यपुरास ।
तेथ तत्प्रतिनिधी फडणीस
शासिती नयवळें जगतीस ॥ ११ ॥

भानुसिंह नृप-नीति-नटीला
नाचण्या विविध नृत्यगतीला ।
देशकालगति पाहुनि लावी
राज्यरंग सुषमा बहु दावी ॥ १२ ॥

वृत्त-वर्ण-रचना परिरक्षी
भिन्नता लघुगुरूंतिल लक्षी ।
अर्थसिद्धि करितो रुचिरा जो
भानुराज कविच्यासम साजो ॥ १३ ॥

लोककार्य करण्या करभार
वेंचितो सकळ भानु उदार।
उच्च पूज्य पदवीप्रति आला
व्योमभानुतुलनाक्षम झाला ॥ १४ ॥

धाक शासनभयें कुजनांतें
तोष दे गुणभरें सुजनांतें
कांपवी रिपुगणासि थरारा।
वाटवी बहु जनांसि दरारा ॥ १५ ॥

हीन-दीन-विपदार्त-जनांचा
तो पिता पुरुषपुंगव साचा।
दान-धर्म-करुणादि-यशाची
शुभ्र शाल तनु भूषवि त्याची ॥ १६ ॥

सांगती पटु अवंचक चार
सर्वही स्व-पर-राष्ट्र-विचार।

आणिती सकळही जगतातें
भानु भानुसम दृष्टिपथातें ॥ १७ ॥

सांगुनी हितगुज स्वमनींचें
श्रोत्र शत्रु रिझवी रमणीचें ।
तेंहि हो विदित त्या लवलाहीं
गुह्य-भेदन-कला अतुला ही ॥ १८ ॥

दत्तवास-तरुच्या कुसुमांचें
मूळ जेंवि फलसूचित साचें ।
राज्यकार्य अतिगुप्त तदीय
तेंवि हो फलवशें अनुमेय ॥ १९ ॥

भानुची सुखद संगति साजे
विप्रराष्ट्र-शतपत्र विराजे ।
कीर्ति-गंध भरला भुवनांत
गुंगती मनुजभृंग सुखांत ॥ २० ॥

त्या स्वदेश-जन-कार्य-परातें
एकदा चतुर भानुवरातें ।
इंग्रजी कपटशील वकील
येउनी वदत बोल पुढील ॥ २१ ॥

“ ऋद्धि-सिद्धि-युत पंडितराज
हेतु एक धरुनी मनिं आज ।
पातलों तुमचिया चरणांशीं
माझिया श्रवण द्या वचनाशीं ॥ २२ ॥

खाद्य-पेय-वसनादि उदारा
माझिया उचित जे परिवारा ।
ते पुण्यांत मिळती न पदार्थ
कष्टपूर्ण गमतो चरितार्थ ॥ २३ ॥

जे तदर्थ अमुचे बहु हाल
ते जरी सकल दूर कराल ।

नित्य थोर तुमचे उपकार
आमुच्या स्मृतिपथीं वसणार ॥ २४ ॥

जे आह्मांप्रति पदार्थ जरूर
मुंबईस मिळती भरपूर ।
नित्य तेथुनि तदानयनाची
संमती विनत हा आजि याची ॥ २५ ॥

आंग्लवक्त्रकृत या विनतीस
शीघ्र मान्य करिती फडणीस ।
तो वकील परितुष्ट सकाम
जातसे करुनि त्यांस सलाम ॥ २६ ॥

येरझार करिती तदगारीं
अन्नपान-शिबिका प्रतिवारीं ।
चालला क्रम असा बहुमास
जाहला विदित सर्व जगास ॥ २७ ॥

त्यांत जो प्रथम चित्रविशेष
तो घडे दिनवशें स्मृतिशेष ।
वास्तपुस्त शिविका–गमनाची
घे कधीं न कुणिही पथिं साची ॥ २८ ॥

तों स्वराज्य परिरक्षणदक्ष
शत्रुकृत्यविनिवेशितलक्ष ।
पाठवी चतुर भानुकुलेश
मार्गरक्षक जनांसि निदेश ॥ २९ ॥

“ ताम्रवर्ण शिविका पथिं आजी
दृष्टि गोचर घडेल तुह्मां जी ।
रोधुनी द्रुत तिच्या प्रगतीतें
नीट रक्षण करा मग तीतें ॥ ३० ॥ ”

कार्यनिष्ठ बहुदक्ष जकाती
ताम्रवर्ण धरिती शिविका ती ।

इंग्रजी विदितवृत्तवकील
होतसे सपदि संभ्रमशील ॥ ३१ ॥

तो करी परि सर्व भ्रमभंग
शांतवी चलित चित्ततरंग ।
घोळवी निजमनीं क्रमपूर्व
या विचारसरणीस अपूर्व ॥ ३२ ॥

" इंग्रजी कपटबंध फसेल
हें कधींहि सहसा न घडेल ।
वित्तलोभवशचित्त जकाती
रोधिती मज गमे शिपिका ती ॥ ३३ ॥

मार्गरक्षक जरी धन-काम
त्यां मिळेल नच एक छदाम ।
सांगुनी सकल पंडितराया
प्रार्थितों उचित दंड कराया ॥ ३४ ॥

गुप्तहेर फिरती बहुसाळ
तन्मुखें परिसुनी छलजाळ।
पंडितेंच शिबिकेप्रति वाटे
विघ्न हें करविलें मज वाटे ॥ ३५ ॥

मागणें तरिहि जाउनि दाद
हाचि मन्मन कथी हितवाद।
नष्टऊन अथवा मम दोष
तें तसा करिल पंडित रोष "॥ ३६ ॥

आत्मनीतिकुलटेस कुशील
साध्विशी नटविण्यास वकील।
तो करी गमन भानुवरातें
जो बसे निजसभासदनातें ॥ ३७ ॥

जोडुनी उभयही निजहात
आदरें करुनियां प्रणिपात।

वृत्त तो सकल त्याप्रति सांगे
दाद दीनमुख नंतर मागे ॥ ३८ ॥

भानु तें सकल ऐकुनि घेती
शांतवृत्ति मग उत्तर देती ।
" धर्मशील करिती मम भृत्य
आजपावत न ईदृश कृत्य ॥ ३९ ॥

हें कळे न मज जे नयशील
आज कां अनय ते करितील ।
पारिपत्य शिबिका बघुनी ती
त्यां करूं उचित ही नयरीती" ॥ ४० ॥

भानुराजवचनें शिबिकेसी
आणिती अनुग शीघ्र सभेसी ।
तो वकील चरके स्वमनांत
छद्म कीं निज कळेल जनांत ॥ ४१ ॥

मोकळी करविली शिविका ती
आंत जों सकळ लोक पहाती ।
तों दिसे उघड दृष्टिसमोर
वस्तुजात समरोचित घोर ॥ ४२ ॥

तो तदा कुटिल आंग्ल वकील
जाहला चकित खिन्न खजील ।
भानुवंशवर तोंच तयास
बोलला उचित या वचनास ॥ ४३ ॥

" शस्त्र अस्त्र तुमचे जन खाती
ये प्रचीति अजि पूर्ण मला ती ।
या हवेस पचती न परी तीं
रोधिली ह्मणुनि भृत्यगणीं तीं ॥ ४४ ॥

दारु जी वहनांतुनि आली
तोफ-बंदुकमुखीं तिज घाली ।

ती मनुष्य-जठरोचित नारीं
रोधिली ह्मणुनि भृत्यगणांहीं ॥ ४५ ॥

अन्नपान-शिबिकानयनाचा
म्या रुकार दिधला परि त्याचा ।
हा अनिष्ट घडला परिणाम
इंग्रजी नय ठरे छलधाम ॥ ४६ ॥

होतसां तुह्मिच शासनपात्र
दोष ये न अनुगां अणुमात्र ।
काय शासन करूं मज सांगा
लागलें प्रबळ दूषण आंगा" ॥ ४७ ॥

भानुचें वचन हें परिसोनी
तो वकील जुळुनी कर दोनी ।
"भो क्षमस्व भगवन्करुणाब्द"
बोलला विनत हे मृदुशब्द ॥ ४८ ॥

" मुंबईस शिबिका दवडावी
गोष्ट ही पुनरपी न करावी । "
इंग्रजा कथुनि हा उपदेश
पाठवी परत भानुकुलेश ॥ ४९ ॥

तो सर्वं निजगृहस्थिति सेवी
पुस्तकीं लिहुनि हें मग ठेवी ।
'जों वसे चतुर पंडित नाना
तों अजिंक्य भटराज्य परांना' ॥ ५० ॥

विप्रधेनुगण नित्य रिपूतें
जिंकण्या प्रबल धूर्त टिपूतें ।
तो ससैन्य मग भानुललाम
चालला रिपुहि ये रणकाम ॥ ५१ ॥

युद्धयोग बहु तुंबळ झाला
शत्रुचा समरदर्प निमाला ।

खंडणी विपुल दुर्ग वदामी
भानुराज करिती करगामी ॥ ५२ ॥

येउनी विजययुक्त पुण्यास
पारिपत्य करवी गिलच्यांस ।
सूड पानपतच्या समराचा
घेववी सफल–संगर साचा ॥ ५३ ॥

होई विवाहविधि त्या मग माधवाचा
तद्वर्णना पुरतसे कविची न वाचा ।
नानांस वृत्त कळलें तंव कीं निजाम
होऊं बघे समयलंघन बद्धकाम ॥ ५४ ॥

सर्ग ९ वा.

खरड्याचा युद्धप्रसंग.

पाश्चात्य-पूर्वात्य-रणागमाचें
रहस्य जाणे परिपूर्ण साचें ।
तो वीर वीर्यार्णव सव्यसाची
शिंदा धरी वाट सुरालयाची ॥ १ ॥
जो जामदग्न्यासम विप्रवीर
युद्धीं विराजे रणरंगधीर ।
कालोदरीं तो हरिपंत वास
सेवी यशःश्री वितरी जगास ॥ २ ॥
या दोन सेनापतिंचा विराम
करी मराठीबळ मंदधाम ।

शौर्य-द्युतीचे जणु हात दोनी
दुर्दैवयोगें पडले गळोनी ॥ ३ ॥

ही पेशव्यांची विधिदत्त हानी
ऐकूनि आनंद निजाम मानी ।
वाटे तया पूर्वपराजयाची
ये वेळ ही फेड करावयाची ॥ ४ ॥

निजामशाहींत असे सुजाण
मशीर उल्मूल्कुख जो दिवाण ।
तोही तसा बोध करी तयाला
अग्नींत कीं आज्यनिपात झाला ॥ ५ ॥

निजाम उन्मत्त मदांध मानी
तो पेशव्यातें तृणतुल्य मानी ।
ह्मणूनि कीं माधव भावाटिस
तच्चित्तकोपाग्नि करी प्रदीप्त ॥ ६ ॥

जो पेशव्यांचा अभिमानशील
गोविंद काळे ह्मणुनी वकील ।
मागे यदा तो करभार सर्व
मशीर दे उत्तर त्या सगर्व ॥ ७ ॥

“ त्वत्स्वामिहस्तीं दमडी पडेल
ही गोष्ट आतां न कधीं घडेल ।
संग्राम–कंडू–शमनोत्सुका ही
अस्मच्चमू वाट तदर्थ पाही ॥ ८ ॥

प्रसिद्ध हे बम्मन भातखाऊ
आह्मी पिढीजाद असों लढाऊ ।
दुग्धीं जरी वायस नित्य न्हाती
ते राजहंसांसम काय होती ? ॥ ९ ॥

जे दर्भ हातीं धरिती अखंड
ते आज घेती भट राजदंड ।

सोडोनि जाती निज नित्यधर्म
अंतीं तयां दुःख मिळे न शर्म ॥ १० ॥

कटीस कौपीन विभूति अंगीं
तुंबा करीं ते फडणीस संगीं ।
वेषें अशा माधव पेशव्यास
देतोंच काशींत विशंक वास" ॥ ११ ॥

इत्यादि तो मूढ वजीर वाची
दुरुक्तिनामावलि माधवाची ।
निजामशाहींत गमे मनाला
जन्मा पुन्हा तो शिशुपाल आला ॥१२॥

"ही वल्गना कां करितां वृथाच
होईल तच्छासन योग्य साच" ।
देती असें उत्तर अल्प काळें
क्रोधाग्नि ज्यांच्या हृदयीं उफाळे ॥१३॥

सिगेसि नेण्या अवधीरणाशा
तो म्लेंच्छमंत्री करवी तमाशा ।
तद्दर्शना उत्सुक फार झाले
निजाम त्याचे सरदार आले ॥ १४ ॥

भ्रूभंगसंज्ञा करितां वजीर
तेथें तदर्थज्ञ तमासगीर ।
नाना तसें माधवराव याचें
विरूप ते आणिति सोंग साचें ॥ १५ ॥

काळे तिथें प्रेक्षकमंडळांत
होते तयां कोप चढे नितांत ।
आरक्त झाला मुखभाग सारा
त्यांचा तसा ओंठ हले थरारा ॥ १६ ॥

निजामराज्यस्थितिहानिहेतू
ते भासले मूर्तचि धूमकेतू ।

कल्पांतमेघध्वनिचंड बोल
ते बोलती जे घडले न फोल ॥ १७ ॥

"हाणूनि माथां उपहासदंड
कां सिंह हा चाळवितां प्रचंड ।
जंबूक हो ! तो करणार चाल
तेव्हां कसें जीवित वाचवाल ? ॥ १८ ॥

या मानभंगें खवळोनि सर्व
मराठिसेनार्णव तो अखर्व ।
येईल कल्पांतसमुद्रतुल्य
लंघील हें राष्ट्र रयें अतुल्य ॥ १९ ॥

निवारण्याला प्रगती तयाची
ऱ्याळी असे माय जगीं कुणाची ।
समीप आला तुमचा विनाश
समोर हा रंग न, काळपाश ॥ २० ॥

माझा प्रभू वासवतुल्य कोठें
निजाम हा कीटक तुच्छ कोठें ? ।
त्यानें अवज्ञा लटकी तयाची
कीजे जशी श्वान करी गजाची ॥ २१ ॥

नाना विचारी गुरुतुल्य कोठें
मशीर हा मर्कटचार कोठें ? ।
सहाय एका रणशूर वीर
दुजास हे क्षुद्र तमासगीर ॥ २२ ॥

मशीर जे नीच सहाय त्याचे
करूनि त्यां पंजरबद्ध साचे ।
गृहीं गृहीं पुण्यपुरांत सर्व
दावीन लोकां सगळ्या सगर्व ॥ २३ ॥

विटंबना मत्प्रभुची अपूर्व
केलीत ही हो अविचारपूर्व ।

शिक्षा अशी घ्याल यथार्ह त्याची"
अमोघ वाणी न ढळे द्विजाची ॥ २४ ॥

काळे अशी धीर-गिरा वदोनी
निघोनि जाती स्थळ तें त्यजोनी ।
पुण्यास येती द्रुत ते सुवृत्त
नानांप्रती सांगति सर्व वृत्त ॥ २५ ॥

"युद्धीं करूं जर्जर कीं निजाम"
ठरे असा निश्चय तेथ ठाम ।
तत्सिद्धता प्रोक्त करावयास
अश्रांत नाना करिती प्रयास ॥ २६ ॥

जे जे मराठी सरदार त्यांना
चारी दिशा प्रेषिति लेख नाना ।
"त्वरावशें पुण्यपुरीस यावें
समस्तही सैन्य सवें असावें" ॥ २७ ॥

मानूनि ती लेखलिपी प्रमाण
वीर प्रतापी करिती प्रयाण।
सवेग ते पुण्यपुरीस येती
स्वस्वस्थळीं सैन्यनिवास देती ॥ २८ ॥

उद्भासिता वीरगणावलींनीं
कीं शौर्य-धैर्योपवनस्थळींनीं।
ती पेशव्यांची कुलराजधानी
शोभे स्वताला कृतकृत्य मानी ॥ २९ ॥

दिनक्रमें निश्चित वार आला
एकत्र सारा दळभार झाला।
नानांसवें माधवराव साचीं
सूत्रें स्वहस्तीं धरिती तयाचीं ॥ ३० ॥

प्रस्थानभेरी झडती प्रचंड
मराठिसेनार्णव तो अखंड।

रणोत्सवा-पूर्ण करी प्रयाण
संगें विराजे भगवें निशाण ॥ २१ ॥

वाग्देवते भाग्य तुझें विशाळ
लाधे तुला हा शुभ पर्वकाळ ।
कीं पाहसी दृष्टिपथासमोर
सारे मराठीभट सान थोर ॥ २२ ॥

लाधे तुला हा न पुन्हा सुयोग
त्याचा करी तूं उचितोपयोग ।
त्यांच्या सुनामग्रहणें स्वतांस
अगे करीं पावन वाचकांस ॥ २३ ॥

विख्यात तो वंशज भोंसल्यांचा
चाले रघोजी निधि विक्रमाचा ।
शिंदा तसा दौलतराव शूर
शोभे धृतीचा जणु कर्णपूर ॥ २४ ॥

रणा निघे होळकर प्रतापी
नामें तुकोजी रिपुसंघतापी ।
जाई तसा गाइकवाड वीर
"फत्ते" पदें भूषित सिंग धीर ॥ ३५ ॥

निघे कराया घनघोर आजी
पराक्रमी घोरपडे तुळाजी ।
स्वकीय निंबाळकर प्रभाव
दावावया चालति जानराव ॥ ३६ ॥

रावे जयश्री चरणीं जयांचे
"भाऊ" दुजेही पटवर्धनांचे ।
ते शोभती वंशज तेथ साचे
साचे जणू शौर्य यशोरसाचे ॥ ३७ ॥

थोरात–पोवार–चव्हाण–काशी
वंशांतले या भट शौर्यराशी ।

विराजती तेथ तसे सुधीर
ते मोहिते-जाधव-वंशवीर ॥ ३८ ॥

परांजपे-पंडित-पानशांस
पुरंदरे-बेरड-भोइट्यांस ।
रास्ते-शितोळे-शिरके भटांस
लाधे तदा सैन्यगणीं निवास ॥ ३९ ॥

पेठे सविंचूरकर प्रसिद्ध
ससैन्य होती रणयानसिद्ध ।
रणार्थ ओढेकर गोडबोले
स्वकीय सैन्यासह ते निघाले ॥ ४० ॥

करावया स्वामिहितार्थ जन्य
हे धन्य जे वीर असंख्य अन्य ।
जाती क्रमें ते खरड्यास येती
युद्धार्थ तेथें मग ठाण घेती ॥ ॥ ४१॥

निजामही तेथ ससैन्यभार
युद्धप्रसंगार्थ वसे तयार ।
दोन्ही चमू त्या करुनी सुघोष
परस्परांशीं भिडती सरोष ॥ ४२ ॥

करी पदाती-वरि चाल पत्ती
वरी गजाशीं रणयोग हत्ती ।
अश्वावरी अश्व रणीं निघाला
गांठी तिरंदाज तिरंदजाला ॥ ४३ ॥

तोफेस हो तोफ विवादशाली
बंदूकिला बंदुक साद घाली ।
भाल्यास भाला भिडण्यास येई
खड्गास खड्ग प्रतिघात देई ॥ ४४ ॥

व्यापी रजःचूर नभस्तलातें
स्वर्गप्रयाणोन्मुखवीर त्यांतें ।

सोपान कीं मृण्मय भूमिदेवी
उभारुनी उंच रणांत ठेवी ॥ ४५ ॥

असंख्य नानाविध शस्त्रभार
करी झरारा बहु येरझार ।
रणांगणीं कीं करण्या उदीम
वाटे यमाचे फिरती मुनीम ॥ ४६ ॥

रणांगणीं रक्तनदी खळाळे
रक्तप्रभा वीरगणीं झळाळे ।
संग्रामदेवी गमतें मनास
कीं खेळती रंगरसीं विलास ॥ ४७ ॥

भरे निनादें बहु धूर सोडी
निजोदरीं लोक असंख्य जोडी ।
मतें गमे कीं बनवावयाची
युद्धस्थळी ती गिरणी यमाची ॥ ४८ ॥

गडी मराठे रणशूर मर्द
अनन्य चित्तें करिती विमर्द ।
त्यांचा न साहे रिपुला प्रताप
झाला बहू जर्जर तो सताप ॥ ४९ ॥

म्यानांतुनी खड्गलता कराळ
काढूनि ते कापिती कंठनाळ ।
जिव्हा यमाच्या जणु जातशोष
आस्वादिती रक्तरसा सतोष ॥ ५० ॥

भाले मराठी–भट–हस्त–वासी
विदारिती शत्रुभुजांतरांसी ।
कीं भक्षिती देह–समीर नाग
रत्नप्रभा–भासुर–तुंड–भाग ॥ ५१ ॥

दशाननाऽशोकवना बळानें
विध्वंसिलें अंजनिच्या सुतानें ।

शौर्यें मराठी भटसंघ झोडी
तसें निजामीबळवृंद तोडी ॥ ५२ ॥

मुखीं फलश्रीयुत शालिमाला
पडे जशी खंडित भूतलाला ।
वीरावली श्मश्रुमुखी पराची
तशी पडे त्रिद्धरणांत साची ॥ ५३ ॥

चौफेर लागे वणवा वनाला
पक्षी पशूंच्या मिति ना भयाला ।
होई तसें त्या परसैनिकांस
पळूनि जाती दशदिङ्मुखांस ॥ ५४ ॥

रणांगणा सोडुनि तो निजाम
पळे भयें व्याकुळ मोघकाम ।
स्वरक्षणाला खरड्यांत आला
वेढी तिथें माधवसैन्य त्याला ॥ ५५ ॥

तेथें मिळेना लव अन्नपाणी
झाली निजामस्थिति दीनवाणी ।
वाटे तया हा टळण्या अपाय
तहाविणें अन्य नसे उपाय ॥ ५६ ॥

तो मागणी दूतमुखें तहाची
सुदुर्दशापन्न निजाम याची ।
नाना तहीं सांगति बात जी जी
तीतें करी तो गतगर्व "जी" "जी"॥५७

मशीर त्याचे खळ साथिदार
संपत्तिचा लाभ तसा अपार ।
मुलूख वाटे तितुका मनास
लाभे तदा त्या भटपुंगवास ॥ ५८ ॥

पुढें जयश्री शुभसंगशाली
भटेन्दुची मूर्ति पुण्यास आली ।

त्या वेळचा थाट "अवर्णनीय"
या पांच वर्णांनिंच वर्णनीय ॥ ५९ ॥

युद्धार्थ आले सरदार नाना
वस्त्रें अलंकार यथार्ह नाना ।
समर्पुनी बोळविती तयांस
देती अनुज्ञा मग जावयास ॥ ६० ॥

भानूत्तमाचा शुभकीर्तिपूर
लोकीं फिरे या विजयें सुदूर ।
प्रजा प्रभूतें विनवी अखंड
"नानांस आयुष्य असो उदंड" ॥६१॥

देती स्वदेशार्थ शरीर वित्त
विवेक विद्या नय बुद्धि चित्त ।
अजूनही त्यास्तव लोक " नाना "
नामश्रवें डोलवितात माना ॥ ६२ ॥

त्यांच्या प्रयत्नें द्विजराज्यशाखी
उभारला पुष्टिरसासि चाखी।
क्रमें क्रमें पुष्पविकास दावी
आशा फळाची जनतेस लावी ॥ ६३ ॥

निजविभवनभाचे मध्यभागीं विराजे
शुभगुणकिरणांनीं भानुची मूर्ति साजे।
अवनतिपथ तीतें यापुढें लागणार
विधि-समय-नियोगा कोण जाईल हार?॥६४॥

सर्ग १० वा.

नानांचे शेवटचे दिवस.

अहह ! हत विधीचा ये असा दुर्विलास
श्रम भयद मतीचा ग्रासितो माधवास ।
मम मन मज सांगे त्या न तो बुद्धिदोष
शिव ! शिव ! परी गांठी विप्रराज्या त्रिदोष १

भ्रम-कलुपितचित्तें एकदा तो महालीं
स्थित, भटकुलकेतू घे उडी नीट खालीं ।
ललित तनु न त्याची विप्रराष्ट्रीय देवी
मज गमत मुमूर्षू भूवरी अंग ठेवी ॥ २ ॥

हर ! हर ! रसिकांच्या तापलें तेल कानीं
थर थर थर पात्रे ओतितां कंप वाणी ।

नृपति-पतन-वार्ता ऊठली जी सकाळीं
अवचित पविपाता-तुल्य सर्वांस झाली ॥३॥

पसरत जलपात्रीं स्नेह-बिंदू क्षणांत
त्वरित नगर-भागीं संचरे तैंवि मात।
अहह ! कहर झाला; पुण्यपौरांतरंग
अशुभ परिसुनी हें वृत्त झालें दुभंग ॥ ४ ॥

झडकरि पुरमार्गीं लोटले लोकसंघ
पुढति पळति जैसे वारिधीचे तरंग।
भर भर 'शनिवार'-द्वारमार्गी समोर
पुसति कुशल जैसें तोय मेघास मोर ॥ ५ ॥

श्रवण करुनि कानीं दूत जी मात सांगे
विकलहृदय नाना धांवले शीघ्र आंगें।
अपशकुन पुढें तों लागली हाय ! ठेंच
पुढिल अपयशाचें जाहलें मूळ तेंच ॥ ६ ॥

स्खलन-पतन योगें वेदना होय गाढा
लगबग परि आले, पावले राजवाडा ।
निरखुनि नयनांहीं स्वामिचा देह भग्न
हृदय गलित झालें गाढशोकीं निमग्न ॥ ७ ॥

शिव शिव ! कर डावा मोडला माधवाचा
वदन विकल झालें जाहली बंद वाचा ।
शित-जल-नलिकेचें टोंक जंघेंत गेलें
हर हर ! अविचारें माधवा काय केलें ॥ ८ ॥

मग झडकरि वैद्या आणवी भानुरत्न
खटपट बहु त्यांहीं थोर केले प्रयत्न ।
परि विधि उफराटा जाहला स्पष्ट जेथें
मनुज-कर यशस्वी काय होणार तेथें? ॥ ९ ॥

झगडुनि भिषगांहीं नेटके दोन तीन-
दिवसवरि सुयत्नें रक्षिले प्राण दीन ।

विधि-लिखित-नियोगें संपतां अल्प आयू
न कळतचि पळाला चोरसा प्राणवायू ॥१०॥

नव-कुसुम-कळीशी यौवनोद्भिन्न काया
निज-जनपद-कार्यी योग्य होती झिजाया ।
परि बहु अविवेकें माधवा ! लोकराया !
खचित दवडिली बा! यौवनामाजि वायां ११

फडणिसवर सांगे बोध तूतें हिताचा
अनुचित गमला का तो तुला सांग साचा ।
असुलभ नयवेत्ता सांगतां योग्य गोष्टी
कलुषित मन झालें बा तुझें काय कष्टी ? १२

तव पितृवध केला राघवें राज्यलोभें
हितकर तव धांवे सोडुनी सर्व तो भें ।
प्रबळ रिपु असोनी स्वामिकार्यार्थ रक्षी
वससि शिशुपणीं जें माधवा मातृकुक्षीं ॥१३॥

विदित तुजसि सारें माधवा पूर्ववृत्त
असुनि, अहितमार्गी लाविलें कां चित्त ? ।
तव जनकवधानें धन्य लोकांत या जी
विमलभटकुलाधी पुत्र तीचाच वाजी ॥१४॥

कथिति तुजसि नाना स्नेह त्याचा त्यजावा
कपटपटु असो ह्या पिंजऱ्यामाजि रावा ! ।
हितवचन रुचेना वाटला काय जाच
ह्मणुनिच सजशी का आत्मघातासि साच १५

परि उगिच मृताला कासया दोष लावा
विधिवळ उफराटें सर्व त्याचाचि कावा ।
पुढिल विरस गोष्टी सत्य संक्षेपपात्र
कशितरि परिसावी सांगतों मूळमात्र ॥१६॥

विषम मरण ऐसें लाधलें माधवासी
दुरितजलधि घेरी भानुवंशोत्तमासी ।

विधिविलसित खोटें होय तेणेंचि चूक
अनुचित पुरुषाची जाहली नेमणूक ॥ १७ ॥

त्यजुनि सकल लज्जा राज्यसंपत्तिसाठीं
शरण परकियांनां वीर गेला मराठी ।
रणपटु रघुनाथ स्त्रैण विख्यात लोकीं
अनुगुण सुत त्याचा रावबाजी विलोकीं १८

सचिवपद यशस्वी पेशव्यांचें फुकाचें
अहह ! अशुभ हस्तीं केंवि गेलें तयाचे ।
अखिल-विपिनरायें गर्जना जेथ केली
शिवशिव रडती कां त्यास्थळीं आज कोल्हीं १९

नयविरहित झाली राज्यसत्ता पुण्यास
चतुर पुरुष चित्तीं पावले धाक खास ।
अभिनव विजयश्री पार देशांतराला
गमन करित; हाहा ! कोण आकांत झाला।२०।

" हरहर " रव पूर्वी युद्धसंधानकाळीं
अनवरत निघाला कोंदला अंतराळीं ।
अजि समयवशें तो जेवितां विप्रपंक्ती
श्रवणविषय गांठी, दे मना फार खंती ॥२१॥

सकळ भटकुळींचे वीर्यवान् शूर राजे
स्वजनपदहितार्थी धांवले संगरा जे ।
निगम-विहित त्यांहीं सोडिलें ब्रह्मकर्म
निज-जन-सुख-दानीं मानिलें थोर शर्म ॥२२

परि नियति-नियोगें रावबाजीस चित्तीं
अनुचित गमली ती वाटतें क्षात्रवृत्ती ।
ह्मणुनि अमित केले भोजनादि प्रकार
विमल "भट" कुळाला जोडियेला "ट"कार

शकुनि कुरुपतीला साह्य दुर्बुद्धि झाला
विनयरतिमुळें ये अंधता अंधजाला ।

कथिति हित तयाला द्रोण भीष्मादि वृद्ध
कुरुवर अवमानी बोध त्यांचा विशुद्ध ॥२४॥

सुर-गुरु-सम नाना बुद्धिसंपन्न होते
कपि-कर-गत-रत्नासारिखे जाहले ते ।
अजवरि मति ज्यांची गाजलीसे विशाळा.
शिव! शिव! कशि त्यांना लाधली बंदिशाळा॥

तनु मन धन ज्यांहीं ओपिलें स्वामिकाजीं
अवचित करि त्यांचा घात हा रावबाजी ।
मधुर मधुर बोले स्नेह अत्यंत दावी
परम कुटिल त्यांची काय लीला वदावी॥ २६॥

चतुर फडणिसांचा ऐकता बुद्धिवाद
अमित न करिता तो राज्यकार्यीं प्रमाद ।
सुचिर तरि सुखानें नांदता भाग्यशाली
प्रखर कलहवन्ही पेटता कां अकालीं ॥२७

हिं रोविला राज्यरोपा
कें पावला नीट जोपा ।
ठी पाळिला पेशव्यांनीं
ळा-कार झाले निदानीं ॥
जी तीक्ष्ण हातीं कुठार
ल्या मूलदेशीं प्रहार ।
ा वृत्त हें दुःखकारी
ती अंतरंगीं विचार ॥ २९
व्यर्थ तें कासयाला
ामि राज्यास आला ।
र्णितां तो प्रसंग
ावलें येथ भंग ॥३०॥

* *

हात्मे तयांचें
त्युकाळीं तयांचें ।

क्षणिक जरि तयांचा देह अस
सुतनु शुभ यशाची भूषवी भू

*   *

नयनिपुण महात्मन् श्रीपते भ
तव गुणगण साक्षात् गातसे
तुजसम भुवनीं या भाससी
नच इतर नयज्ञ त्वत्तुला-ले

पढवुनि नयविद्या 'ग्लॅड'-
दवडिशि इहलोकीं वाटतें
तुजसि परि न लाभे सौख
अनुभविति गुरू जें दे पद

प्रियतर तव शिष्य 'प्रिन
हृदयिं परि तयाच्या ही

१. कवितापक्षीं शुक्राचार्य

" निज-नय-पटुता हो न्यून आर्यप्रदेशीं "
ह्मणुनिच जणु तो घे जन्म शर्मण्यदेशीं ॥३४॥
त्वदनुकरणशाली आत्मदेशोन्नतीस
नयनिरत सदा जो योजिताहे मतीस ।
विदित सकललोकां तो 'इटो' त्वत्तुलेला
समुचित घडतो [illegible] पाहण्या हा झुकेला ॥३५॥

* * * * * *
* * *

मदनरिपुशरीरा [illegible] जेंवि भूती
निज-जन-हित-क[illegible] तेंवि राष्ट्रा विभूती ।
भजन पुजन त्यां [illegible]ष्ट्रभाग्योन्नतीस
प्रमुख निपट वाटे [illegible] विद्वन्मतीस ॥ ३६ ॥
[illegible]दरिं भरतभूच्या [illegible]हू जन्म घेती
[illegible]द फडणिस नाना [illegible]धीं श्रेष्ठ घेती ।
[illegible]य-मति-गुणरूपी [illegible] संपत्तिभार

पुढिल निजपिढ्यांना अर्पिती वै उदार ॥३७॥

अहह ! परि तयाची फारशी वास्तपुस्त
शतकवरि न कोणी घे वसे राष्ट्र सुस्त ।
स्मृति–विरति–धुळीचा लोटी लेप त्यास
क्षणभरि भय वाटे तो रिघे की लयास॥३८॥

" फडणिस संस्था " ही स्वेच्छें निघाली
स्मरणविरहधूळी झाडण्या सिद्ध झाली ।
अविरत करिताहे ती त प्रयास
निज गणपति देवो सि ता यशास॥३९॥

*
* *   *   * *

आतां सारे रसिक पुरव हें अल्प कोड
"तुह्मां 'राधारमण' क बोल लागोत गोड"
नम्रत्वेंही करुनि विनत न ही काव्यवेदी
विश्रांतीचें अमृतसम तें स्थळीं सौख्य वेदी॥४०

॥ राम ॥